

Юрій Скіра

ПОКЛИКАНІ:
Монахи Студійського
Уставу та Голокост

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 94:[271.4-789-46УГКЦ(477.83)]:2-484.3(=411.16)''19''

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Студійського Уставу та
Голокост: монографія. – К.:

с 42

Скіра Ю. Покликані: монахи

Дух і Літера, 2019. – 272 с.

(Сер. «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, ISBN 978-966-378-665-1
БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»)

У монографії розглядається діяльність монахів Студійського Уставу щодо порятунку євреїв під час Голокосту на території Львівської архієпархії Греко-Католицької Церкви. Автор дає відповіді на різноманітні запитання, пов'язані з переховуванням; відображає мотиви, методи та ризики обох сторін акції; розвінчує міфи, які склалися через недостатнє знання попередніх дослідників щодо умов та можливостей рятівників і місцевості. Монографія відновлює історичну правду та формує комплексне бачення участі студитів у рятувальній акції, яка відбулася з ініціативи їхнього архимандрита митрополита Андрея Шептицького та зберегла життя кільком сотням дорослих і дітей.

Книга призначена для широкого кола читачів.

Рецензенти:

Олена Стяжкіна, доктор історичних наук,
професор кафедри історії слов'ян Донецького національного
університету ім. В. Стуса;

Оля Гнатюк, доктор гуманітарних наук, професор
Національного університету «Києво-Могилянська академія» і
Варшавського університету

Видання книги стало можливим в рамках проекту «Вчимося

пам'ятати»

Видавці: **Леонід Фінберг, Костянтин Сігов**

Літературне редагування:

Відповідальна за випуск:

Коректор:

Верстка:

Дизайн обкладинки:

Леся Лисенко

Анастасія

Негроща

Валентина Божок

Галина

Ліхтенштейн,

Світлана

Невдащенко

Світлана

Невдащенко

Фото для оформлення обкладинки взято з інформаційного
ресурсу Української Греко-Католицької Церкви

ISBN 978-966-378-665-1

© Скіра Юрій, 2019

© ΑΟΟ Ι ΕΙΘΑΒΑ, 2019

Присвячую
моїм батькам Роману та Грині
ЗМІСТ

Перелік умовних позначень і скорочень	7
Пояснення релігійних назв, термінів, окремих слів	8

Пролог

Коля

.....	15
Про що не писали попередні історики?	17

Розділ I

Ставлення митрополита Андрея Шептицького, архімандрита монахів Студійського Уставу до нацистської політики «остаточного розв'язання» єврейського питання

Відносини митрополита Андрея Шептицького з євреями Галичини до початку Другої світової війни	31
Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького як форма протесту проти Голокосту	39

Розділ II

Переховування євреїв монахами Студійського Уставу у Львові в 1942–1944 рр.

Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у 1942 р.	53
Історичний розвиток студійського монашества в першій половині ХХ ст. з перспективи формування досвіду діяльності в умовах тоталітаризму	61
Місця та методи переховування євреїв монахами Студійського Уставу у Львові в 1942–1944 рр., а також особи, які брали в цьому участь.....	91

Розділ III

Допомога монахів Унівської Свято-Успенської Лаври
Студійського Уставу в с. Уневі євреям у роки Голокосту
Монахи Свято-Успенської Лаври Студійського Уставу та
євреї у с. Уневі: досвід взаємодії та виживання під час
окупацій 1939–1944 рр.

131 Переховування Курта Левіна та Фаїни Ляхер
монахами і монахинями Студійського Уставу
в с. Уневі

.....
167 Сиротинець Унівської Свято-Успенської Лаври
Студійського Уставу як місце переховування
єврейських дітей 187

Висновки 213

Епілог. Пам'ять
..... 217

Подяки

.....
218 **Список використаних джерел та літератури**
..... 221

Додаток 1

Список ідентифікованих монахів Студійського Уставу, які
брали участь в акції порятунку євреїв митрополита Андрея
Шептицького під час Голокосту

..... 253

Додаток 2

Список ідентифікованих євреїв, яких монахи
Студійського Уставу переховували в роки Голокосту 256

Додаток 3

Список ідентифікованих єврейок, яких монахині
Студійського Уставу переховували в роки Голокосту 257

Додаток 4

Відомості про автора

..... 261 Відгуки

.....
262

6

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

АЄІІ – Архів Єврейського історичного інституту у Варшаві

АІІЦ УКУ – Архів Інституту історії Церкви Українського католицького університету

АСУЛ – Архів Свято-Успенської Унівської Лаври

АУ СБУ – Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби Безпеки України

ГКЦ – Греко-Католицька Церква

КДБ – Комітет державної безпеки

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

о. – отець

ОУН – Організація Українських Націоналістів

с. – сестра

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних

Республік **УГКЦ** – Українська Греко-Католицька Церква

УКУ – Український католицький університет

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України у м. Львові

ЧНІ – Чин Найсвятішого Ізбавителя

ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ¹

Архарій – особа, яка відбула першу шестимісячну пробу новика-послушника й одержала перший постриг. Це – перший ступінь монашого посвячення. Архарій одержує підрясник, шкі ряний пояс і скуфію.

Архарій-рясофор – після успішної однорічної проби арха рій одержує рясу і стає архарієм-рясофором. Тоді він складає тимчасові обіти з побожності, які щороку відновлює, допоки за лишається архарієм-рясофором. Рясофором можна залишатися до смерті, якщо є перешкоди для одержання схими, а бажанню рясофора відповідає згода монастиря. Архаріат триває три роки й коротшим не може бути.

Архієпархія – церковна структура, що підлягає юрисдикції архієпископа. Як правило, є центром митрополії.
Архієпископ – вищий титул єпископа. У Східній Церкві архієпископ очолює митрополію, до якої входять єпархії та архієпархія.

Архімандрит – голова чоловічого чину або монастиря. Ча сом глава Церкви дає цей титул целібсові, який не є монахом, за особливі заслуги.

Аскеза – давній елемент релігійного життя, притаманно го всім релігіям. Має на меті змінити людину, умертвити в ній бажання плоті чи інші функції організму. Мета християнської

¹ Для пояснення релігійних назв, термінів, окремих слів було викори стано матеріали з таких видань:

Термінологічно-правописний поради́к для богословів та

редакторів богословських текстів / гол. ред. М. Петро вич. Львів: Видавництво УКУ, 2005. 130 с.; Підручний глосарій церковної термінології / укл. Р. Гайда. Львів, 2013. 56 с.; Англо-український глосарій християнсько-богословських термінів / укл. Л.А. Закреницька; наук. ред. О.Д. Огуй. Хмельницький: ХНУ, 2012. 152с.; Катехизм Католицької Церкви / Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. 772 с.; Типікон / упоряд.: А. Шептицький, К. Шептицький. Львів: Свічадо, 1996. 255 с.; Наші звичаї. Звичаї монахів Студійського Уставу складені в Унівській Свято-Успенській Лаврі. Львів: Свічадо, 1992. 124 с.

8

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ

аскези – очиститися від гріхів, досягти любові до Бога та до ближніх, щоб вільно наслідувати Христа.

Беатифікація – у Католицькій Церкві перший ступінь кано нізації – зарахування до лику, сану святих.

Божественна літургія – євхаристійне богослужіння Східних Церков. Найвідоміші Східні Божественні літургії – св. Івана Золотоустого та св. Василія Великого.

Великосхимник – найвищий ступінь Церковного посвячення Богові. Здійснюється за «Чином Великого Ангельського об разу». Монах при цьому чині не складає нових обітів, ніж ті, які він зложив у «Чині Малого Ангельського образу». Церква вимагає тільки урочистого відновлення попередніх обітів. З монашого одягу великосхимник одержує: кукіль із вишитим червоним хрестом на ньому й аналав.

Вечірня – богослужіння, яке звершують увечері та яке літургійно впроваджують наступного дня. Є три види Вечірньої: Ве лика (перед неділею), Велика Вечірня з литією (перед святами) та Повсякденна Вечірня. У монастирях часом звершують і Малу Вечірню.

Гетто – виокремлений район міста, куди нацисти депортували євреїв з інших частин того самого населеного пункту чи інших містечок, сіл з метою ізоляції, контролю та використання як дешевої робочої сили. 21 вересня 1939 р. керівник Головного управління імперської безпеки групенфюрер СС Р. Гейдріх висловив думку про потребу концентрувати євреїв у більших містах. 28 жовтня 1939 р. виникло перше в Європі гетто – у місті Пьотрикові

Трибунальському (Польща). Згодом, у процесі війни, гетто стало пристановищем перед ліквідацією єврейського населення.

Голокост – загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 млн людей) внаслідок організованого знищення євреїв нацистами та їхніми помічниками в Німеччині й на захоплених нею територіях у 1939–1945 рр.

Декан – священник, якому єпископ доручає нагляд за певною кількістю парафій (здебільшого над десятьма).

9

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ

Диякон – особа, яка отримала перший ступінь священства. Дияконат передує висвяченню на священника. Інколи особа може залишатися постійним дияконом.

Духовенство – служителі Церкви навчаючої, керівники громад вірних, які проповідують учення Церкви та звершують культові дії.

Духовна академія – інститут, вищий освітній заклад, випускник якого може стати доктором богослов'я.

Духовність – систематичне й розважливе практикування молитовного, узгодженого з духовними приписами, християнського життя.

Євхаристія – належить до Святих Таїнств християнського втаємничення. Вона є змістом і підсумком віри християнина. Це найголовніша Свята Тайна, оскільки під час Літургії хліб і вино містично перемінюються на Тіло і Кров Ісуса Христа. Приймаючи Святе Причастя, віруючий приймає самого Бога. Це стає джерелом святості для нього і духовно скріплює та допомагає жити в душі Христової віри.

Екуменізм – всесвітній рух серед християн, натхнених Святим Духом через молитву та діалог з метою усунення перешкод для об'єднання Церкви в єдину, чого прагнув Ісус Христос.

Єпископ – пресвітер, рукоположений у сан єпископа, який дбає про духовне та матеріальне життя єпархії. Єпископ посідає повноту священства і є наслідником

апостолів. Єпископи вділя ють іншим Тайну Священства.

Спархія – церковно-адміністративний округ на чолі з єпископом.

Згромадження/чин – деякі централізовані монаші спільно ти мають статус чину, деякі – згромадження. Згромадження та чини є пізніми формами монашого життя. Різниця між ними по лягає у формі та силі обітниць.

Ігумен – настоятель чоловічого монастиря. Рангом нижчий від архімандрита.

Ієромонах – священник-монах.

10

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ

Канонізація – урочисте й офіційне ствердження Церкви, що один із її попередньо беатифікованих членів перебуває серед святих у небі й до нього можна звертатися з молитвою.

Капелан – священник, який на відмінну від парафіяльного священника не щодня трудиться на парафії, а служить серед військових або в школах, лікарнях, в'язницях.

Капітула – в католицьких і протестантських Церквах рада при єпископі, що складається з духовних осіб і бере участь в управлінні єпархією.

Катедра – центральний храм єпархії.

Клявзура – частина монастиря, яка призначена виключно для перебування монахів чи монахинь. Входить туди стороннім людям заборонено.

Кoadютор – духовна особа в Католицькій Церкві, яку Папа Римський призначає для допомоги хворому єпископові, якщо він не може вповні виконувати обов'язки. Його наділяють повнотою влади єпископа, він є його наступником.

Конференція єпископату – зібрання католицьких єпископів регіону чи однієї країни для планування спільних душпастирських ініціатив.

Крилошанин – дійсний або почесний член катедрального крилосу, дорадник єпископа.

Лавра – назва визначної монашої оселі, яка своєю історичною назвою, кількістю монахів і впливом є великим осередком релігійної духовної культури.

Миряни – вірні, хрещені члени Церкви. Не мають богослужбових функцій.

Митрополія – церковна структура, що підлягає юрисдикції митрополита-архієпископа, до складу якої входять єпархії та одна (часом більше) архієпархія.

Митрофорний протоієрей – священник, який отримав право носіння митри. Митру надає єпископ заслуженому священникові. **Монастир** – приміщення, призначене для проживання та молитовного життя чоловіків або жінок, які склали монаші обітні ці вбогості, чистоти та послуху. Згідно з Типіконом, укладеним

11

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ

митрополитом Андреем Шептицьким та ієромонахом Климен тієм (Шептицьким), монастирем називаються монаші оселі, в яких живе щонайменше шість схимників, і серед них бодай один ієромонах і один ієродиякон.

Монах – чоловік, який склав монаші обітні ці чистоти, вбо гості та послуху в тій чи іншій монашій спільноті.

Монаший устав – правила, за якими живуть монахи та монахині.

Мученик – людина, яка віддає себе терпінню та смерті за віру й любов до Ісуса Христа.

Навернення – перехід в інше віровизнання.

Новіціат – у Католицькій Церкві період підготовки та випробування для охочих прийняти монаший чин. Переважно це рід випробування триває один рік.

Новик-послушник – особа, яку прийняли на випробувальний термін для проживання в монастирі та розпізнання покликання до монашого життя. Протягом цього часу людина носить свій світський одяг. За дозволом монастирської влади може за лишатися послушником на ціле своє життя. Такий послушник згодом одержує підрясник і шкіряний пояс, але не є монахом.

Нунцій – постійний дипломатичний представник Ватикану в державах, з якими Ватикан має дипломатичні відносини. **Обрізання** – хірургічна операція усунення частини крайньої плоти. В юдаїзмі обрізання є складовою обряду, який проводять на восьмий день після народження

хлопчика. Він символізує союз Бога й Авраама. Через обрізання кожний єврей стає учасником благословення та обітниць, даних Богом єврейському народу.

Папа – офіційний титул глави Католицької Церкви, єпископа Риму.

Парафія – церковно-адміністративна одиниця єпархії, яка об'єднує парафіян у межах певної визначеної території. Перебуває під пасторальною опікою священника-пароха, який є настоятелем парафіяльної церкви. Його затверджує своїм декретом правлячий архієрей.

12

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ

Підрясник – щоденний одяг священника, монаха з вузькими рукавами.

Піст – свідоме обмеження їжі загалом чи її окремих видів, розваг, статевого життя з метою концентрації уваги віруючих на духовному житті.

Понтифікат – час перебування на престолі Папи Римського, один із титулів якого з V ст. – «Верховний Понтифік». **Послух** – готовність до виконання законів і наказів або до визнання правдивими тверджень, що походять від найвищого авторитету Бога.

Постриження – в католицькому та православному обрядах вистригання частини волосся на маківці голови, супроводжує посвяту в духовний чи монаший сан.

Рабин – звання, яке присвоюється чоловікові після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Воно надає право очолювати релігійну громаду, викладати в ієшиві, бути членом релігійного суду.

Рекреація – дозвілля монаха.

Розважання – відповідно до науки Церкви: роздуми над правдами віри та її вимогами.

Ряса – верхній довгий вільний із широкими рукавами одяг священника Східної Церкви. Монашу рясу вдягають монахи та монахині.

Священик – другий ступінь священства. Священики звершують Святі Таїнства, душпастирюють на парафіях. На великих парафіях зазвичай буває кілька священиків, один із яких є парохом, а інші – сораудниками.

Сіонізм – політичний рух та ідеологія, метою якої є відродження єврейської державності й народу на його історичній батьківщині в Ізраїлі.

Синагога – молитовний будинок чи приміщення, в якому юдеї вивчають Тору та моляться. На відміну від християн синагога є не храмом, а лише місцем для молитви.

Скит – невеликий монастир, збудований у пустинних місцях, в якому життя монахів позначене строгішим усамітненням та здержливістю.

13

ПОЯСНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ, ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ

СС – Захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (нім. – Schutzstaffel der NSDAP). У період 1934– 1945 рр. входили до складу збройних сил Третього рейху. Під час Другої світової війни СС стало одним із головних інструментів, за допомогою якого нацисти здійснили Голокост.

Студити – народна назва монахів Студійського Уставу.
Схимонах-ставрофор – по закінченні архаріату монах вступає у лави досвідчених монахів через другий ступінь монашого Церковного посвячення, тобто через «Чин Малого Ангельського образу», або «Чин Мантії», названий також «Малою Схимною». Від цього часу монах стає схимником або схимником-ставрофором. Приймаючи чин схими, монах складає вічні обіти. На цьому ступені монашества новосхимник одержує такі частини монашого одягу: параман, мантію та нагрудний хрест. **Утрєня** – перша вранішня відправа дня.

Хрещення – належить до Святих Таїнств християнського таємничення. Через нього людина входить і стає членом Христового Містичного Тіла – Церкви. Його уділяє священник раз у житті людини шляхом потрійного поливання водою в ім'я Пресвятої Трійці та згідно обряду Церкви. Охрещений здобуває благо дая, якою він очищується від первородного гріха. Тайна Хрещення є передумовою прийняття людиною інших Святих Таїн. Без неї нехрещена особа не може приступити до них.

Часи – молитви впродовж дня. Перший Час – 6–9 години; Третій Час – 9–12 години; Шостий Час – 12–15 години; Дев'ять

тий Час – 15–18 години.

Юденрат – єврейський адміністративний орган самоврядування, який створювався нацистами в кожному гетто з метою організації його функціонування та контролю за ним.

14

ПРОЛОГ

Колія

Хлопці, ми ще ся повернем!

***Блаженний священнослужитель
Климентій (Шептицький), 1939 р.***

Осінь 1942 року. По неіснуючій сьогодні колії Львів–Підгайці рухається потяг із Перемишлян у бік головного міста «Дистрикту Галичина». У заповнених вагонах вирушають у свій останній шлях люди, приречені нацистами на смерть. Без надії цей локомотив рухається до свого місця призначення у Белжець.

Через деякий час у протилежному напрямку рухається інший потяг. Він заповнений пасажирами, які живуть буденним життям воєнного часу. Серед них помітно вирізняється особа в чорному пальті, з-під якого виступає піджак. Вона їде мовчки, час від часу поглядаючи на хлопчика, який сидить поряд, і намагається приховати свою тривогу. Разом вони вийдуть у Перемишлянах на той самий перон, на якому перед тим люди у військових формах завантажували євреїв в ешелони.

На одній колії зустрічаються смерть і життя. Безвихідь і надія. Вбивство та порятунок. Ця колія має глибоко

символічне значення, оскільки показує крайність, в яку може впасти людина, занурена у світ зла, і те, яким має бути чоловік, що живе згідно з правдою та своїм покликанням.

Людина в чорному одязі в потязі була монахом Студійського Уставу. Це був один із членів монашої спільноти, яка в роки Го локосту відгукнулася на заклик свого архімандрита митрополита Андрея Шептицького надати допомогу євреям. Вони взяли на себе відповідальність врятувати цих людей всупереч лихоліттю війни, бідності та недоїданню, могутності всюди проникної тоталітарної

15

ПРОЛОГ

системи, яка стверджувала, що жоден єврей не виживе. Студити свідомо вирішили пожертвувати своїм життям, але врятувати інших. Сповнені надії на Божу волю, вони взялися за ризиковану працю, в якій тисячі шляхів вели до загибелі.

Великосхимник Ананія (Русиняк), згадуючи осінь 1939 р., особливо пам'ятає слова Блаженного священномученика Климентія (Шептицького): «Хлопці, ми ще ся повернем!»². Ігумен Свято Успенської Унівської Лаври сказав їх тоді, коли відпускав молодих новиків і послушників додому тому, що вже було неможливо далі провадити звичне монаше життя через утиски радянської влади.

Особливим завданням цієї книжки є повернути пам'ять про цих людей, які пішли наперекір системі зла і зробили те, що було майже нездійсненним. Тому запрошую Вас до історії «поверну тих» та тих, які їхали у вагоні, який прямував до життя.

² Ананія (Русиняк): «Ми ще ся повернем». Спогади / Упоряд. рясофор Леонтій (Викшта). Свято-Успенська Унівська Лавра, 2018. С. 78.

16

Про що не писали попередні історики?

Потрібний широкий погляд, інакше навіщо тоді взагалі історія?

**Фернан Бродель,
лист до дружини від 21 лютого 1941 р.**

У сучасній українській історіографії на сьогодні немає жодного комплексного дослідження, у якому б різнобічно аналізувалися причини та процес переховування євреїв монахами Студійського Уставу в 1942–1944 рр. Тривалий час це питання трактувалося як додаток для відображення позиції митрополита Андрея Шептицького щодо подій

Голокосту в Галичині. Тому студити перебували у залежності від зацікавлення вченими постаті глави ГКЦ. На початковому етапі вивчення життя митрополита в наукових колах української діаспори про цей бік його допомоги євреям у роки Другої світової війни згадували зазвичай кількома тезами, які підтверджували факт, але не розкривали деталей. При цьому монахи-студити взагалі не фігурували як суб'єкти процесу. Це простежується у працях С. Барана³ та К. Королевського⁴.

Такий стан речей пояснюється тим, що у світових наукових та громадських колах не було тоді серйозних зацікавлень і напрацювань у царині досліджень Голокосту⁵. Наприкінці 50-х – на почат

³ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. С. 115.

⁴ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів: Свічадо, 2015. 490 с.

⁵ Alexander J. C. The meanings of social life: a cultural sociology. New York: Oxford University Press, 2003. P. 27–60.

ПРОЛОГ

ку 60-х рр. ХХ ст. відбулося певне зрушення у цій проблематиці. У 1961 р. виходить монографія Рауля Гільберга «Знищення єврейських євреїв»⁶. Вона викликає неоднозначне сприйняття. Її критикує Ганна Арендт і представники Яд Вашему. Автора ці кавлять питання бюрократичної машини – як за її допомогою нацисти знищили більшу частину євреїв Європи. Праця також важлива тим, що започаткувала підхід до вивчення Голокосту, згідно з яким до «остаточного розв'язання» єврейського питання нацисти приходять у процесі війни. Його починають дотримуватися представники школи функціоналістів. Після виходу цієї праці посту повсюдно зростає інтерес до дослідження Голокосту як особливого феномену геноциду.

У питанні ж осмислення проблематики відносин митрополита Андрея Шептицького та євреїв у роки Голокосту також спостерігаються зміни. 2 грудня 1958 р. у Римі розпочався його беатифікаційний процес. Це

спричинило детальне фахове вивчення постуляторами⁷ біографії кандидата та його найближчого оточення. Питання порятунку євреїв посідало важливе місце у підтвердженні праведності життя митрополита. Розпочалося опитування, фіксування свідчень свідків і врятованих людей. Це дало змогу закласти потужну джерельну базу, в якій добре відображено роль монахів Студійського Уставу. Активізувалася і єврейська сторона, представлена журналістами та врятованими греко-католицьким духовенством і монашеством євреями. З'являються перші публікації Лео Геймана⁸ та Курта Левіна⁹, в яких окреслено механізми переходу євреїв та названо студитів, які цим займалися.

⁶ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. Chicago: Quadrangle Books, 1961. 788 p.

⁷ Постулятор – це особа призначена єпископом для збирання документів і свідчень, щоб простежити життя і святість людини для її беатифікації, тобто зарахування до лику блаженних.

⁸ Heiman L. They saved Jews. Ukrainian patriots defied Nazis. Ukrainian Quarterly. New York, 1961. Vol. XVII. No 4. P. 326–332.

⁹ Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. Світло. 1960. № 11. С. 482–486.

18

ПРОЛОГ

Проте порушення цього питання в рамках беатифікаційного процесу та свідчення Курта Левіна не викликало наукових дискусій на міжнародному рівні. Подією, яка вивела вказану проблематику на відкрите суспільне та наукове обговорення, під час якого сформувалися два протилежні підходи в розумінні суті проблеми, стало скерування громадськими активістами в еміграції в 1964 р. запиту до Яд Вашем з проханням присвоїти митрополитові Андрею Шептицькому звання «Праведника народів світу». Справа виявилася затяжною. Від 1964 до 1981 р. її розглядали сім разів без жодного результату. Дослідники Ш. Редліх та Ю. Бусганг у своїх працях простежили завершальні тези Яд Вашем щодо відхилення заявки. На думку цих дослідників, наведені Яд Вашем твердження не мають під собою переконливої джерельної

бази. У подальшому протистояння поглядів набуло апологетичного характеру з боку захисників історичної пам'яті митрополита Андрея Шептицького. Прикладом цього може слугувати доповідь Курта Левіна на конференції, при свяченій п'ятдесятиріччю смерті владики¹⁰.

Зовсім іншим було ставлення Яд Вашем до визнання заслуг студійського монашества в порятунку євреїв. Від 1976 р. їм по чали присуджувати звання «Праведника народів світу». Першою була ігуменя Святопокровського монастиря матір Йосифа (Олена Вітер)¹¹. У 1984 р. одразу двоє монахів були удостоєні цієї нагороди¹². Це були схимонахи Теодозій (Теодор Цибрівський) та Лазар (Лука Шиян), які врятували шістнадцять євреїв у приміщеннях взуттєвої фабрики «Солід» у Львові. Наступного 1985 р. відзнаку одержав ієромонах Никанор (Миколай Дейнега)¹³, колишній настоятель монастиря священномученика Йосафата у Львові, який після смерті ієромонаха Климентія (Шептицького) у 1951 р.

¹⁰ Левін К. Думки очевидця про Митрополита Андрея Шептицького. Митрополія Нью-Йорку служі Божому Андрееві у п'ятдесятиріччя його смерті: матеріали конференції. Нью-Йорк, 1996. С. 28–36.

¹¹ Праведники народів світу: довідник / ред. І.Я. Щупак. Дніпро: Укра їнський інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 82. ¹² Там само. С. 83.

¹³ Там само.

ПРОЛОГ

підпільно став архімандритом Унівської Свято-Успенської Лаври Студійського Уставу, а з 1972 р. виконував служіння єпископа-по мічника Львівської архієпархії. У 1995 р. визнання одержали голвні координатори акції порятунку євреїв митрополита Андрея Шептицького – ієромонахи: Климентій (Казимир Шептицький) та Марко (Михайло Стек)¹⁴. Присудження цього звання архімандри ту Унівської Свято-Успенської Лаври Студійського Уставу ієро монаху Климентію (Шептицькому) та подальші відмови у справі його рідного брата, з волі та на прохання якого він здійснював всю покладену на нього роботу з допомоги

євреям у Львові, ще раз підтверджує заполітизованість та упередженість представників Яд Вашем щодо митрополита Андрея Шептицького. Останнім на тепер студитом, який здобув звання «Праведника народів світу», є ієромонах Даниїл (Дмитро Тимчина)¹⁵. Поза увагою громадськості та науковців і надалі залишаються ієромонахи: Герман (Григорій Будзінський), Юрій (Іван Макар) та Йоан (Йоган Петерс), які також відіграли помітну роль у переховуванні єврейських дітей та дорослих, але залишаються не визнаними Яд Вашем через не дослідження їхніх заслуг українськими істориками. Попри те, що у 70–80 рр. ХХ ст. розпочалося визнання заслуг представників студійського монашества Яд Вашем, вказана про блематика й далі залишається без належної уваги фахових українських діаспорних істориків. Її провід та промоція перебували в руках людей, які пережили Голокост і були вдячними студитам. Серед них найпомітнішою постаттю був американський еко номіст Курт Левін, який постійно порушував питання про це, надсилав запити у Яд Вашем, вивчав архіви у Європі, цікавився беатифікаційним процесом митрополита Андрея Шептицького та публікував спогади. У цей час ще жили в західних країнах головні виконавці порятунку євреїв – ієромонахи: Марко (Стек) та Йоан (Петерс), проте ніхто не брав у них інтерв'ю і не намагався дослі дити цього питання. Це призвело до втрати цінної інформації з

¹⁴ Праведники народів світу: довідник / ред. І.Я. Щупак. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 84. ¹⁵ Там само.

уст першоджерел. Відсутність досліджень українських науковців у цій галузі спричинила те, що цей бік Голокосту не було вписано у контекст загальних процесів і не виокремлено в ньому. Той час був важливим, оскільки закладалися підвалини комплексного бачення проблематики Голокосту світовими дослідниками, а український церковний досвід залишився не використаним і не інкорпорованим.

Щоб зрозуміти згадану добу, потрібно розглянути найголовніші дискусії того часу про Другу світову війну. У 1975 р. виходить монографія Люсі Давідовіч «Війна проти євреїв»¹⁶. У ній автор по яснує Голокост вродженим антисемітизмом німецького народу. Вказана праця започаткувала школу інтенціоналістів, які вважа ли, що Гітлер мав план знищення євреїв від самого початку. Їхні ми опонентами виступили згадувані вже функціоналісти. У 80-х рр. ХХ ст. між ними розгорілися дебати, які стали підґрунтям до витворення змішаного підходу, головною тезою якого було те, що нацистський напад у 1941 р. на Радянський Союз зумовив Голокост. Прикладом втілення цього підходу є праці С. Фрідлендера¹⁷, Ф. Бурріна¹⁸ та Р. Брейтмана¹⁹.

У 80-х рр. ХХ ст. дебати тривали не лише в середовищі американських дослідників. У 1986–1987 рр. про Другу світову війну та нацистське минуле Німеччини сперечалися й німецькі історики²⁰. Йшлося про історичну пам'ять. Як зазначає В. Руплін

¹⁶ Dawidowicz L. The war against the Jews, 1933–1945. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975. 460 p.

¹⁷ Див.: Friedländer S. Nazi Germany and the Jews: the years of persecution, 1933–1939. New York: HarperCollins, 1997. 439 p.; Friedländer S. The years of extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. New York: Harper Collins, 2007. 896 p.

¹⁸ Burren P. Hitler and the Jews: The genesis of the Holocaust. London: Edward Arnold, 1994. 177 p.

¹⁹ Breitman R. The architect of genocide: Himmler and the final solution. New York: Knopf, 1991. 335 p.

²⁰ Див.: Печерській М. Суперечки німецьких істориків: між пам'яттю, минулим та історією. Незалежний культурологічний журнал «І». 2003. № 28. С. 264–286; Руплінский В. «Спор историков» в Германии: проблема

ський, дослідники, які гуртувалися навколо Е. Нольте, висували тезу про неприпустимість знищення національної величі й намагалися не акцентувати на помилках минулого²¹. Вони не бачили у злочинах нацистів винятковості. Їхній погляд ґрунтувався на намагаючись звільнити німецький народ від відповідальності за злочини

нацистів. Опонентами згаданих істориків були вчені, які гурту валися навколо Ю. Хабермаса, який наголошував на необхідності правдиво розповідати про всі злочини попередніх поколінь. Він бачив у цьому запоруку здорового майбутнього для ФРН. Перемога залишилася за цією групою, і це призвело до усвідомлення німецьким суспільством колективної відповідальності за здійснені злочини націонал-соціалізму аж до сьогодні²². Дебати в різних наукових середовищах про Голокост і Другу світову війну не могли залишити Католицьку Церкву без участі та висловлення власної позиції. Для юдео-католицького діалогу про минуле та теперішнє переломними моментами стали події 1985–1986 рр., коли Папа Іван-Павло II зробив перші кроки до налагодження повноцінних двосторонніх відносин²³. У наступні роки вони розвинулися і тема осмислення Голокосту набула свого важливого статусу. 14 червня 1987 р., перебуваючи у Варшаві, Папа Іван-Павло II назвав Голокост універсальним символом зла²⁴. У 1998 р. вийшов офіційний документ «Ми пам'ятаємо: роздуми про Шоа», де було викладено погляд Католицької Церкви. Документ був неоднозначно сприйнятий у єврейському суспільстві²⁵. Найбільшою проблемою протягом багатьох років для обох сторін було трактування поведінки Папи Пія XII. Деякі представники єврейської сторони звинувачували його у «мовчанні»

ответственности за нацистские преступления. Весник славянских культур. 2013. №1. С. 46–56.

²¹ Рулинский В. «Спор историков» в Германии: проблема ответственности за нацистские преступления. С. 46.

²² Там само. С. 55.

²³ Вайгель Дж. Свідок надії: Життєпис Папи Івана-Павла II / пер. з англ. Р. Скакуна. Львів: Видавництво УКУ, 2012. С. 470–471, 477–478, 499–500. ²⁴ Там само. – С. 791.

²⁵ Там само. – С. 794.

в роки Голокосту. Подібного критичного погляду дотримується і Яд Вашем. Тезу про слабе заангажування понтифіка та його пасивність підтримували також окремі

західні дослідники. Прикладом цього може бути монографія Дж. Корнвелла²⁶. Це питання донині не має однозначного трактування й залишається нерозв'язаним, як і справа митрополита Андрея Шептицького. У цьому контексті варто зазначити, що у 2000 р. Міжнародна католицько-юдейська історична комісія у своєму звіті «Ватикан і Голокост» визнала ми

трополита Андрея Шептицького «єдиним ієрархом Католицької Церкви, який мав мужність засудити нацистську кампанію проти євреїв»²⁷. Проте це визнання не мало якогось наслідку для зміни погляду науковців, які критично ставляться до глави ГКЦ.

На тлі історичних дискусій 80-х рр. ХХ ст. в українському діа спорному науковому середовищі добре себе зарекомендував збірник «Моральність і реальність: життя та часи Андрея Шептицького» за редакцією П. Р. Маґочія²⁸.

Це була перша праця, у якій

фахові дослідники з різних країн розглядали різноманітні аспекти діяльності митрополита Андрея Шептицького.

Питання порятунку євреїв у ньому опрацював ізраїльський дослідник Ш. Редліх²⁹.

Зі здобуттям незалежності України в 1991 р. дослідження по рятунку євреїв монахами Студійського Уставу отримало великі можливості. Були живі ще учасники тих подій, проте не знайшлося жодного історика, який би зацікавився цим питанням. В архіві Інституту історії Церкви Українського католицького університету збереглося декілька інтерв'ю із цими людьми. Інтерв'юєрів тоді

²⁶ Cornwell J. *Hitler's Pope: the secret history of Pius XII*. New York: Viking, 1999. 430 p.

²⁷ Бусанг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. Львів: Друкарські куншти, 2009. С. 34.

²⁸ *Morality and reality: the life and times of Andrei Sheptyts'kyi* / Editor: P. R. Magocsi; with the assistance of A. Krawchuk; introduction by J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. 485 p.

²⁹ Redlich S. *Sheptyts'kyi and the Jews during World War II. Morality and reality: the life and times of Andrei Sheptyts'kyi* / editor: P. R. Magocsi; with the assistance of A. Krawchuk; introduction by J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. P. 145–162.

ПРОЛОГ

радше цікавив аспект підпілля ГКЦ, тому в матеріалах про схи монаха Віталія (Матковського), ієромонаха Германа (Будзінського) взагалі відсутні будь-які розповіді про переховування євреїв. У той період почали з'являтися й науково-популярні праці, в яких вказана тема була присутня, але нефахово висвітлена, з певним забарвленням релігійного триумфалізму, притаманного 90-м рр. ХХ ст. та маніпуляцією з числом урятованих євреїв. У цьому ключі важливою була монографія І. Мицька про історію Унівської Свято-Успенської Лаври, де він правильно називає кількість осіб, перехованих у місцевому сиротинці³⁰.

Попри те, що було втрачено можливість одержати останній цінний свідчення з вуст учасників, ця тема здобула нову можливість посісти своє місце в галузі дослідження Голокосту в Україні, яка тільки почала формуватися. Від 1991 р. в українській історіографії Голокосту можна вирізнити три періоди становлення: початок вій (1991–1995 рр.), коли тематика звільнялася від ідеологічного заангажування радянського минулого; 1996–2000 рр., коли з'являються перші статті, монографії та дисертації; період від 2000 р., який триває досі й характеризується ґрунтовним дослідженням різних регіональних аспектів Голокосту³¹. Питання участі монахів Студійського Уставу в порятунку євреїв у працях українських вчених знайшло своє місце в третьому періоді. Проте воно ніколи не досліджувалося окремо. Його завжди коротко подавали як складову процесу порятунку євреїв представниками ГКЦ, здебільшого в рамках висвітлення постаті митрополита Андрея Шептицького. Це простежується у напрацюваннях А. Кравчука³²,

³⁰ Мицько І. Свято-Успенська Лавра в Уневі (кінець ХІІІ ст. – кінець ХХ ст.). Львів: Свічадо, 1998. С. 103.

³¹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссарият «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Дніпро: Український інститут вивчення Холокосту «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. С. 18–19.

³² Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 248–281.

24

ПРОЛОГ

Ю. Бусганга³³, А. Боляновського³⁴, Л. Соловка³⁵, Ж. Ковби³⁶. Зокрема, А. Кравчук розглядає участь монахів-студитів у переховуванні євреїв у процесі аналізу соціального вчення митрополита³⁷. Він описує систему, яку вдалося налагодити оточенню глави ГКЦ та, наприкладі ієромонаха Марка (Стека), показує конкретний сектор, яким опікувався окремих студит³⁸. А. Боляновський, своєю чергою, широко використовує спогади врятованих євреїв. Він по дає аналіз практичної сторони переховування євреїв студитами у приміщеннях взуттєвої фабрики «Солід» у Львові³⁹. Як і А. Кравчук, А. Боляновський виокремлює особу і висвітлює роль студита на прикладі ієромонаха Йоана (Петерса)⁴⁰. Оригінальним є підхід Ю. Бусганга. Він, описуючи заходи порятунку євреїв, окрім ієро

³³ Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. 52 с.

³⁴ Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (ре акція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику нації націоналістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі // Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ) / ред. Л. Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 7–70.

³⁵ Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі // Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ) / ред. Л. Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 71–110.

³⁶ Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність // Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Хмарський.

Одеса–Львів, 2007. С. 52–67.

³⁷ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрія Шептицького під час німецької окупації. С. 257.

³⁸ Там само.

³⁹ Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрія Шептицького на окупаційну політику на ціонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від фор мальної лояльності до критики і протестів). С. 36.

⁴⁰ Там само. С. 37.

25

ПРОЛОГ

монаха Климентія (Шептицького) не називає жодного прізвища студитів, описуючи процес без його головних учасників. Він не інкорпорує їх у розповідь, а лише згодом подає перелік⁴¹.

Якщо згадані дослідники порушують це питання, фокусуютьчись на постаті митрополита Андрія Шептицького, то М. Керик та О. Сурмич торкаються його в рамках опису періоду німецької окупації. Зокрема, М. Керик у статті «Стратегії і способи поря тунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках»⁴² висвітлює аспект уча сті греко-католицького духовенства в цьому процесі. При цьому вона оперує спогадами рабина Д. Кагане та Л. Штерн. Дослідниця не зосереджується на окремих постатях студитів, а в загальних обрисах подає перебіг подій. О. Сурмич у монографії «Дні крива вих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупа ційного режиму в Україні (1941–1944 рр.)», ставлячи перед собою аналогічне завдання, все-таки подає декілька прізвищ монахів і фіксує їхні обов'язки⁴³.

В. Чернописьська є однією з небагатьох дослідниць, яка деталі зовано описує акцію порятунку, її перебіг і студитів-виконавців у своїй монографії, присвяченій релігійній та громадській діяльно сті блаженного преподобномученика Климентія (Шептицького). У ній вона виокремлює роль ігумена Унівської Свято-Успенської Лаври у переховуванні дітей, вірно наголошує на скоординовано сті його дій з ігуменею Йосифою (Вітер). Робить слушний висновок, що ієромонах Климентій (Шептицький) надавав допомогу євреям не з політичних чи інших мотивів, а з

причини «застосування християнської етики на практиці»⁴⁴.

⁴¹ Бус'яніч Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. С. 31–33, 40.

⁴² Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках. Вісник ЛНУ. 2007. Сер. історична, спец. вип. С. 546–566. ⁴³ Сурмич О. Дні кривавих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.). Львів: СПОЛОМ, 2005. С. 102.

⁴⁴ Чернописька В. З. Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869–1951 рр.). Львів: Галицька видавнича спілка, 2014. С. 186–187.

26

ПРОЛОГ

Проте найбільший внесок на цей час у висвітлення участі мо нахів Студійського Уставу в допомозі євреям під час порятунку вої акції митрополита Андрея Шептицького зробила Ж. Ковба у монографії про поведінку місцевого населення Галичини під час Голокосту. В ній вона перелічила учасників координаційної групи, їхні завдання⁴⁵. Окреслила методи та місця переховування⁴⁶. Опи сала долю деяких євреїв, яким допомагали студити, труднощі та небезпеки, з якими вони зустрічалися. Розглянула внесок у допо мозі євреям монахів і монахинь Студійського Уставу⁴⁷. З дисертаційних праць вказана проблематика була частково опрацьована у дослідженнях Д. Слободинського та О. Войтюк. Д. Слободинський, зупиняючись на описі акції митрополита Андрея Шептицького, у своїй дисертації «Порятунок євреїв українськими в роки Другої світової війни» згадує її головних учасників з боку студійського монашества. Вказує завдання у цьому процесі ієромонахів: Марка (Стека), Германа (Будзінського), Кипріяна (Шульгана), Никанора (Дейнеги)⁴⁸. Окремо зупиняється на поста тях ієромонахів Никанора (Дейнеги) в контексті його діяльності щодо порятунку єврейських дітей і Климентія (Шептицького), де аналізує його внесок у переховуванні Курта Левіна⁴⁹. Однак, пи шучи про ієродиякона Даниїла (Тимчину), він суперечить сам собі. В одному реченні він називає його «схимником Данилом» і зазначає, що той опікувався в сиротинці при Свято-Успенській Унівській Лаврі

більш як 200-ми єврейськими дітьми⁵⁰. А в на ступному правильно зазначає, що тільки трьома⁵¹. Обрана дослідником тема охоплює дуже широкий географічний спектр, тому

⁴⁵ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Дух і Літера, 2009. С. 143.

⁴⁶ Там само. С. 143–144.

⁴⁷ Там само. С. 144–145.

⁴⁸ Слободинський Д. Порятунк євреїв українцями у роки Другої сві тової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. С. 137.

⁴⁹ Там само. С. 137–138.

⁵⁰ Там само. С. 141.

⁵¹ Там само. С. 142.

27

ПРОЛОГ

він не мав змоги детально вивчити та зупинитися на окремих ас пектах, зокрема студійському. Ольга Войтюк у своїй дисертації «Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу Греко-Католицької Церкви (1898–1947 рр.)» приділяє вказаній проблематиці окремий під пункт. У ньому дослідниця акцентує увагу насамперед на тісній співпраці ієромонахів: Климентія (Шептицького), Йоана (Петерса) та матері Йосифи (Вітер) у справі порятунку євреїв⁵². Зупиняється на описі діяльності ігумена Климентія (Шептицького). Зокрема, вказує на наданні ним ідентифікаційних документів та координа ції супроводу євреїв до монастирів⁵³. Зазначає, що він підтримував українців, які допомагали євреям⁵⁴. Викликає, однак, сумнів і по требу в додаткових поясненнях твердження, що студити передава ли до концтаборів євреям ліки, продукти харчування та особливо духовну літературу, що її, як вказує авторка, друкували у монас тирі, назву якого вона не зазначає⁵⁵. Водночас Ольга Вой тюк вірно зазначає роль ієромонаха Климентія (Шептицького) у формуванні надійної групи співробітників з-поміж монахів Студійського Уста ву⁵⁶. Також правильно акцентує увагу на постаті Марка (Стека) як одного із співорганізаторів акції, працю у цьому руслі ієромонаха Никанора (Дейнеги) в монастирі

священномученика Йосафата у Львові⁵⁷. Описуючи дії студитів, автор не забуває при цьому згадувати і сестер-студиток, зокрема їхню роль у переховуванні дітей⁵⁸. Позитивним моментом є також окреслення студитських монашеских тирів, у яких надавали допомогу євреям⁵⁹.

Застереження є лише

⁵² Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу Греко-Католицької Церкви (1898–1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. С. 126.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. С. 127.

⁵⁶ Там само. С. 128.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. С. 129.

⁵⁹ Там само. С. 132.

28

ПРОЛОГ

до висновків. У них авторка вказує, що частину єврейських дітей ігумен Климентій (Шептицький) переховував у Свято-Успенській Унівській Лаврі як послушників⁶⁰. Це твердження не відповідає дійсності, тому що, як уже згадувалося, в сиротинці при Лаврі було лише троє єврейських хлопців, а Курт Левін був єдиним новиком за час війни, якого під таким прикриттям переховували там декілька місяців. Загалом вказана праця, попри окремі помилки, добре висвітлює генеральну картину участі студитського монашества в допомозі євреям у роки Голокосту.

Переходячи до висновків, варто зазначити, що після сімдесяти трьох років спроб підійти до питання цілісного висвітлення участі монахів Студійського Уставу в порятунку євреїв так і не powstała праця, яка б відповідала різноплановим запитам цього процесу. Радянський період унеможлиблював написання комплексного дослідження. Студити опинилися по різні боки «залізної завіси». Головні учасники акції, які мешкали в західному світі – ієромонахи Марко (Стек) та Йоан (Петерс), опинилися в опалі через неречливість з монашою спільнотою Свято-Успенського

монастиря у Вудстоку (Канада) та з окремими ієрархами ГКЦ, як це було з архієпископом Іваном Бучком. Ті ж студити, які мешкали на тій риторії Радянського Союзу, перебували під постійною загрозою та переслідуваннями. Вони не мали часу та змоги осмислити пережиту працю їхньої спільноти в роки Голокосту. Тому не відбулася цілісна передача доліквідаційним поколінням монахів історичної пам'яті про ці події наступному. Без втручання дослідників цей бік церковної історії приречено на міфологізацію та забуття.

Попередні дослідження, які почали з'являтися за доби незалежності України, стали провісниками того, що тема буде розвиватися й має перспективу. Їхнім недоліком було те, що вони занадто концентрувалися навколо постаті митрополита Андрія Шептицького, використовуючи при цьому вже давно опубліко-

⁶⁰ Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу Греко-Католицької Церкви (1898–1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. С. 136.

ПРОЛОГ

вані документи, а в ліпшому разі – свідчення врятованих євреїв із закордонних архівів. Це призвело до того, що витворилася певна система подачі інформації, яка переходила зі статті у статтю, позбавляючи дослідження новизни. Тому виникла потреба у вузькому комплексному дослідженні, побудованому на аналізі неопублікованих документів із державних, закордонних та церковних архівів. Вказана книга поставила собі за мету розв'язати цю наукову проблему й відкрити нову сторінку в розумінні процесу участі студійського монашества в порятунку євреїв на території Львівської архієпархії ГКЦ.

РОЗДІЛ I

СТАВЛЕННЯ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО, АРХІМАНДРИТА МОНАХІВ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ ДО НАЦИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ «ОСТАТОЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ» ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ

**Відносини митрополита Андрея Шептицького з
євреями Галичини до початку Другої світової
війни**

Досліджуючи акцію порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у роки Голокосту, потрібно ставити особливий акцент на тому, що глава ГКЦ підтримував активні контакти з представниками цього народу протягом усього свого служіння як львівського архієпископа. Тому ця допомога не була спонтанною. Митрополит орієнтувався у тих процесах, які відбувалися в житті євреїв у Галичині. Він був знайомий із єврейськими культурними, громадськими та релігійними діячами. Часто до нього за допомогою зверталися пересічні євреї, яким він допомагав. Його постать була шанована серед єврейської інтелігенції. Через ці контакти та досвід спілкування в нього формувалося бачення єврейства. Перелічені фактори в поєднанні з християнським обов'язком до допомоги ближньому стали тими речами, які привели митрополита Андрея Шептицького до позиції опору нацистському режимові та порятунку приречених євреїв.

Наведені тези збігаються з лінією розуміння стосунків між сторонами, яку накреслено у справі беатифікації митрополита, розпочатої у 1958 р. У 59 артикулі для започаткування процесу беатифікації та канонізації слуги Божого Андрея Шептицького

го сказано: «Багато разів показував свою прихильність жидам, що жили у великому числі у Львові; в 1903 р. вислав управі жи дівської громади у Львові значну милостиню, разом з письмом,

31

РОЗДІЛ I

повним висловів християнської любови і то написанім власноруч но в єврейській мові»⁶¹.

Наведений уривок вимагає пояснення окремо заявлених тез. Насамперед аспект листа. Митрополит Андрей Шептицький, ще будучи студентом, почав вивчати іврит⁶². Уже в старшому віці він продовжив це заняття й, очевидно, досяг помітного успіху. Сто

совно пожертви, про яку йдеться у документі, то тут йшлося про єврейський шпиталь на вул. Я. Раппопорта у Львові⁶³.

Цей крок митрополита потрібно висвітлювати й розуміти

крізь призму за гальної благодійної діяльності глави Церкви. Вона не виключала євреїв, а навпаки: вони були одним із напрямів, куди спрямовувалися кошти. Це мало регулярний характер, про що свідчать часті пожертви Андрея Шептицького для найбідніших євреїв напередодні Песаха⁶⁴. Співпраця тут була двосторонньою. Євреї знали, що можуть просити про допомогу, і робили це при потребі й колективно⁶⁵, й індивідуально, про що свідчить приклад із художника й скульптора Леопольда Креца⁶⁶.

⁶¹ Римська або Львівська єпархія: для інформативного процесу беатифікації й канонізації слуги божого Андрея Шептицького, Архієпископа Львівського українців, Митрополита Галицького, Єпископа Кам'янця-Подільського: артикули для започаткування процесу. Рим: Накладом

Постуляції М. А., 1958. С. 47.

⁶² Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 198.

⁶³ Ленчик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жиди. Визначні статті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо 2001. С. 217.

⁶⁴ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 198.

⁶⁵ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. С. 397.

⁶⁶ Сусак В. Леопольд Крец – стипендіат митрополита Шептицького. Галицька Брама. 1997. № 31. С. 14–15; Про Леопольда Креца див.: Пінчевська Б. Творчість єврейських художників Східної Галичини 1900–1939 роках: монографія. Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2013. С. 32, 97, 102.

Причиною такої уваги з боку глави ГКЦ до євреїв було бажання схилити їх до віри в Ісуса Христа. Про це митрополит чітко пише 26 липня 1902 р. у пастирському посланні до духовенства «О канонічній візитації». У ньому він зазначає, що коли здійснює канонічну візитацію, до нього часто виходять євреї з Торою⁶⁷. Він зазвичай відповідає на їхнє привітання короткою проповіддю на

івриті. Це митрополит Андрей Шептицький пояснює своїм обов'язком проповідувати Євангеліє тим, хто готовий його вислу хати. Івритом митрополит прагне доторкнутися до релігійних по чуттів євреїв, підштовхнути їх до «очікування, любови, шукання Месії». Водночас митрополит Андрей Шептицький не очікує ве ликих результатів від цієї роботи⁶⁸.

Але вірять, що «кожна нитка християнської любови ближнього, нав'язана поміж вірними і не вірними, може стати за ласкою Всевишнього нагодою до зближен ня їх до Христової науки»⁶⁹. Наслідок такої діяльності проявився через декілька десятиліть. У 1937 р. митрополит Андрей Шептиць кий прихильно поставився до ідеї створення юдео-християнської спільноти у Львові, яку виношували деякі представники єврей ської інтелігенції. Для потреб цієї спільноти ним було призначено каплицю на Святоюрській горі, а духовну опіку мав здійснювати о. Іван Котів, який добре володів мовою ідиш. Були розроблені статuti, які передбачали, що після прийняття християнства єв реї зберігатимуть свою національну ідентичність і звичаї. Її члени мали послуговуватися західно-сирійським обрядом Мельхітської Греко-Католицької Церкви, літургійні тексти якої найбільше під ходили на цьому початковому етапі розвитку. Однак Друга світова війна перешкодила повноцінному втіленню цього проекту⁷⁰. Під час Голокосту митрополит Андрей Шептицький не практикував,

⁶⁷ Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духо венства «О канонічній візитації», 26 липня 1902 р. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність // Документи і матеріали 1899–1944 / ред. А. Кравчука. Львів: Місіонер, 1998. Т. II, кн. I. С. 125; про подібні ви падки: Ленцик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жиди. С. 218. ⁶⁸ Там само. С. 125.

⁶⁹ Там само. С. 126.

⁷⁰ Ленцик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жиди. С. 218.

РОЗДІЛ I

як і його оточення, розмов та дій, спрямованих до підштовхуван ня перехованих ним євреїв до християнства. Це вважалося спра вою майбутнього, коли люди матимуть вільний вибір, а не через страх і безвихідну ситуацію.

Вказані внутрішні переконання митрополита очевидно не впливали на ставлення до нього з боку провідних єврейських релігійних та громадських діячів. Це підтверджує ситуація, яка склалася у 1935 р., коли в митрополита був ювілей. Римо-католицьке духовенство проігнорувало цю подію, натомість рабин прогресивної синагоги «Темпль» д-р Єзикиїл Левін та представники єврейської громадськості прийшли в митрополичі палати і привітали ювіляра від імені єврейської спільноти Львова. Курт Левін зазначає у спогадах, що це був «знак поваги, а також форма протесту проти нетерпимості і ворожості, що їх римо-католицьке духовництво виявляло щодо євреїв і греко-католиків»⁷¹. Слова привітання з цієї нагоди були також надруковані у єврейській газеті «Хвиля»⁷². Наступного 1936 р. така ж делегація приходила вітати митрополита вже з річницею його інтронізації⁷³. На той час митрополит Андрей Шептицький був єдиним членом греко-католицького єпископату, який мав такий високий рівень поваги серед галицьких євреїв і проявляв інтерес до їхнього життя у II Речі Посполитій⁷⁴. Хронологічно коріння цієї популярності мають свої ознаки та вияви вже за перших років єпископського служіння владики. Зафіксованою у джерелах точкою відліку може на сьогодні слугувати 20 травня 1902 р. Тоді митрополит здійснював візитацію Рогатина. Коли він приїхав до центру містечка, там його вже очікувала єврейська делегація з Торою⁷⁵. Коли вона підійшла ближче, глава ГКЦ «підніс руку, приложив пальці до уст, а потім доторкнувся ними Тори»⁷⁶. Подібний випадок можна зустріти

⁷¹ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 31.

⁷² Jubileusz metropolity. Chwila. 1935r. 29 lipca. S. 2.

⁷³ Рабіни м. Львова у митрополита Шептицького. Діло. 1936. № 16. 23 січня. С. 3.

⁷⁴ Jubileusz metropolity. S. 2.

⁷⁵ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. С. 396. ⁷⁶ Там само.

у спогадах Михайла Хамули про відвідини митрополитом Глинян у 1913 р.⁷⁷ Візит же до Рогатина завершився тим, що наступного дня після описаної події, євреї по завершенні Архієрейської Бо жественної Літургії заповнили церковне подвір'я, коли Андрей Шептицький виходив з церкви Різдва Пресвятої Богородиці⁷⁸. А коли він від'їжджав з вокзалу, його проводжав великий на товп євреїв⁷⁹. Відвідини Рогатина, очевидно, запам'яталися на все життя митрополиту й відгукнулися згодом. Канадський історик українського походження Андрій Кравчук зазначає, що, можливо, саме рогатинський погром у 1942 р. став приводом до безпреце дентного акту в історії Третього Рейху – написання главою Цер кви листа-протесту Г. Гімmlеру стосовно винищення євреїв та задіяння в цьому української поліції⁸⁰.

Ще один цікавий випадок відбувся з Андреем Шептицьким у 1909 р. Під час перебування митрополита в резиденції галицьких митрополитів в Уневі до нього напередодні свята Успіня Пресвя тої Богородиці під вікно келії прийшов єврейський хор⁸¹. Вони співали єврейських та українських пісень, а після цього владика пригостив їх вином⁸².

З іншого боку, можна зробити припущення, що вітальні зу стрічі євреїв греко-католицьких архієреїв на території Львівської архієпархії увійшли в певну традицію у міжвоєнний час. Цьому є підтвердження, що подібні випадки відбувалися і з митрополитом Андреем Шептицьким, і з його єпископом-помічником Іваном Бучком (1891–1974)⁸³. Він, зокрема, у газеті «Діло» за 18 вересня

⁷⁷ Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського про мисловця – організатора килимарства в Західній Україні. С. 95. ⁷⁸ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. С. 396. ⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 251.

⁸¹ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. С. 397. ⁸² Там само.

⁸³ Про архієпископа Івана Бучка див.: Марусин М. Архієпископ скиталь ців архієпископ Іван Бучко. Львів: Опілля, 2008. 359 с.;

РОЗДІЛ I

1936 р. твердить, що є надзвичайно зворушеним, коли його вітають євреї мовою іврит з нагоди його візитацій⁸⁴.

У такий спосіб єврейська сторона висловлювала прагнення до поглиблення діалогу і згодом прохала єпископат окреслити своє ставлення до сіонізму та ідеї відновлення єврейської державності в Палестині. Першим виступив у пресі згаданий владика Іван Бучко. В інтерв'ю, яке опублікувало «Діло», він надзвичайно різко висловився проти всіляких виявів антисемітизму, зокрема побиття студентів-євреїв і людей, які відвідують єврейські крамниці⁸⁵. Підтвердив, що солідарний із заявами німецьких та австрійських кардиналів, які стоять в обороні гідності євреїв⁸⁶. Засудив нацизм, зокрема вказуючи на такі його складові, як неопоганство та палення книг⁸⁷. Ствердив, що євреям належить мати свою державу та що вони її обов'язково здобудуть в результаті боротьби⁸⁸.

У такому ж дусі висловився й митрополит Андрей Шептицький у липні 1939 р. Під час розмови з представником єврейської преси він заявив: «Завжди був прихильником ідеї відродження жидівського народу і реституції жидівської держави в Палестині. Сіонізм вважаю за народний рух – натуральний і здоровий»⁸⁹. Наприкінці митрополит додає: «Тяжкі є ваші визвольні змагання і багато перешкод знаходиться на вашій дорозі. Будьте витривалі і вірте в перемогу ваших ідеалів. Народ, який стільки дав людській культурі, освітить світ прекрасним видовищем воскресіння з руїн своєї Вітчизни, вступлення до родини вільних народів. Моя симпатія є на вашій стороні. З задоволенням констатую розвиток і сукцеси сіонізму. З правдивою сатисфакцією довідаюся про поступки в працях по відбудові Палестини, розквіту краю і форму

⁸⁴ Єпископ І. Бучко проти антисемітизму. Діло. Ч. 210. 18 вересня 1936 р. С. 5.

⁸⁵ Єпископ І. Бучко проти антисемітизму. С. 5.

⁸⁶ Там само. С. 6.

⁸⁷ Там само. С. 5.

⁸⁸ Там само. С. 6.

⁸⁹ Текст розмови А. Шептицького з представником сіоністської організації про своє ставлення до сіонізму. 1939 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 626. 1 арк.

РОЗДІЛ I

вання нового типу жида. Вірю, що всі спроби будуть укороновані повною перемогою»⁹⁰.

Варто також зазначити, що для митрополита Андрея Шептицького Палестина не була невідомою землею. У серпні 1905 р. та у вересні 1906 р. він разом із паломниками з Галичини побував там особисто⁹¹. У нього навіть виникла ідея заснування паломницького центру на Святій Землі⁹², однак втілити цей задум до кінця так і не вдалося.

З початком Другої світової війни ставлення митрополита до євреїв залишилося незмінним. Воно лише набуло нового розуміння їхнього становища в рамках тих геополітичних змін. Це засвідчують спогади о. Володимира Пелеха, наукового секретаря глави Греко-Католицької Церкви, про події вересня 1939 р. Він пише: «Я з цікавості збіг вулицею Петра Скарги вниз до вулиці Городецької, щоб побачити «визволителів». На хіднику вже чекали групи людей. За короткий час зі сторони костела св. Анни почувся гуркіт танків, а відтак появилися самі танки, з яких визирали соювієтські вояки. Один з перших танків зупинився недалеко мене, тому що побачив жінку з семітськими рисами лица, яка піднесла китицю квітів, поцілувавши запарошену бляху машини. Коли танкіст, усміхаючись, подякував, вона з іншими її сестрами-одноплемінницями вигукнула: «Да здравствует красная армия», під по блажливий погляд подібних інших мовчазних присутніх. Повернувшись до палати, я розказав Митрополитові про цей випадок, а він сказав, що не всі «вони» (тобто жида) були багачами, а вітають москалів тому, що це вже є в їхній природі бути опортуністами, тим більше, що в теперішній Німеччині вони вже зазнали бага то лиха і кривди»⁹³. У цьому ключі також цікавими будуть думки

⁹⁰ Текст розмови А. Шептицького з представником сіоністської організації

ганізації про своє ставлення до сіонізму. 1939 р. ЦДІАЛ. Ф. 408.
Оп. 1. Спр. 626. 1 арк.

⁹¹ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 198.

⁹² Там само.

⁹³ Пелех В. Мій святий працедавець. С. 119.

37

РОЗДІЛ I

іншого представника єпископату Львівської архієпархії владики Івана Бучка. Він ще у 1936 р. не погоджувався із закидами щодо масової участі євреїв у комуністичному русі через особливості ін дивідуалістичної ментальності останніх і подекуди навіть виправ доувавав євреїв-комуністів історичними та суспільно-економічними моментами⁹⁴. Наголошував, що вподобання та дії одиниць не можна приписувати загалу⁹⁵.

Митрополит й далі підтримував контакти з представниками єврейського духовного проводу під час першої радянської окупації. Курт Левін, згадуючи про цей період, пише, що до його батька, рабина Єзикіїла Левіна, почали приходити «таємні відвідувачі». Ними були люди від митрополита Андрея Шептицького⁹⁶. Річ у тім, що події ювілею глави ГКЦ у 1935 р. започаткували дружбу між ним і рабином⁹⁷. «Митрополит і мій батько обмінювалися думками, радилися, що робити у цій складній ситуації. Батькові було надто небезпечно показуватися в соборі Юра, а тому розмови провадилися через посланців. Згодом я довідався, що говорили вони головним чином про те, як давати собі раду з непосильними податками, накладеними на релігійні установи, і як розуміти офіційну політику совітів стосовно релігії. Всі ці перемовини відбувалися в цілковитій таємниці, тому що становище Митрополита Андрея в ті дні також було загрозливим»⁹⁸.

Початок німецько-радянської війни та наступні події геноциду проти євреїв стали завершальним етапом у відносинах між митрополитом і представниками єврейського народу. На момент початку німецької окупації у глави ГКЦ був сорокарічний досвід тісних контактів із галицьким єврейством, який у другій половині 1930-х рр.

перейшов у співпрацю. Ця співпраця полягала на самперед у налагодженні діалогу з регіональними культурними та духовними лідерами єврейського народу, створенні юдео-христи

⁹⁴ Єпископ І. Бучко проти антисемітизму. С. 5.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 42.

⁹⁷ Там само. С. 30.

⁹⁸ Там само С. 42.

38

РОЗДІЛ І

янської спільноти у Львові. З іншого боку, варто зазначити, що митрополитові була притаманна гнучкість і дипломатичність, які унеможливлювали конфлікти в питаннях віри з людьми інших релігій та конфесій. А переконання, що вибір християнства має здійснюватися в акті свobodної волі, вплинуло на те, що під час Голокосту він не практикував розмов про навернення чи проповідання Євангелія людям, що втратили свободу.

У міжвоєнний період митрополит Андрей Шептицький не уни кав гострих політичних запитань, що за тих часів і тих суспільних настроїв могли йому нашкодити. Він, зокрема, відкрито підтримував сiонiзм, iдею створення єврейської держави в Палестині. Намагався перешкодити розвитку антисемітизму серед української громадськості. Під час першої радянської окупації глава ГКЦ продовжував перемовини з окремими єврейськими релігійними діячами. Цей безперервний контакт спричинив послідовну поведінку спротиву митрополита нацистам у роки Голокосту та переходу до крайніх заходів, які полягали в порятунку всіх євреїв, які зверталися до нього по допомогу.

Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького як форма протесту проти Голокосту

Початок німецько-радянської війни породив серед населення Галичини сподівання на швидкі зміни після двох років радянського терору. Митрополит Андрей Шептицький у

тих обставинах часу відразу окреслив свою модель міжетнічних відносин у Пастирському посланні з нагоди проголошення Української держави 1 липня 1941 р. У ньому він пише: «Від уряду, Ним (Богом) покликано до життя, очікуємо мудро го, справедливого проводу громадян, які узглядили би по треби і добро всіх, замешкуючих Наш Край громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народності і суспільної верстви належать»⁹⁹. Рабин Давид Кагане з цього приводу зазна

⁹⁹ Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького з нагоди проголошення Української держави. Митрополит Андрей Шептицький:

39

РОЗДІЛ I

чає: «Саме цей уривок із послання митрополита, такий важливий для євреїв, говорить нам багато чого про його автора. В ті боже вільні дні привселюдні заяви про обов'язок або толерантність відносно прихильників інших релігій, під якими митрополит, не приховуючи цього, розумів у першу чергу євреїв, потребували чи малої мужності і непохитності моральних підвалин»¹⁰⁰. Започатковану в цьому пастирському посланні лінію митрополит Андрей Шептицький, під видозміною залежно від розвитку подій, про довжував аж до завершення німецької окупації.

Незабаром після цих подій митрополит почав усвідомлювати загрозу для євреїв з боку нацистів. Після вступу німецьких військ львів'янам відкрилася жахлива картина злочинів НКВС у тюрмах. Нацисти вміло використали цю ситуацію і спровокували до регульованого ними погрому, вчиненого руками місцевого населення¹⁰¹. Курт Левін згадує: «Уранці наступного дня до нас прийшли люди і сказали, що український натовп в місті нападає на євреїв. Батько взяв одяг, який рабин має на собі під час служби (щось подібне до ряс), чорні рукавички, попросив мене перекласти кілька речень з польської на українську і в супроводі двох старійшин нашої громади пішов до Митрополита Андрея в Юр. Митрополит прийняв його негайно. Батько згадав про те, що митрополит багато разів виявляв приязнь до єврейської громади. Батько наголосив,

що в час смертельної загрози він в ім'я Госпо да просить допомоги. Митрополит був уражений звісткою про звірства, що їх чинять його люди. Він пообіцяв одразу зверну

життя і діяльність // Документи і матеріали 1899–1944 / ред. А. Кравчука. Львів: Місіонер, 1998. Т. II, кн. I. С. 517.

¹⁰⁰ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 163. ¹⁰¹ Див.: Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. С. 26–30; Штайнгаус Г. Д. Друга окупація. С. 111–112.

Pohl D. Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda. ***Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*** / ed. by E. Barkan, E. A. Cole, K. Struve. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007. P. 305–313; Lower W. Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons. ***Journal of Genocide Research***. 2011. Vol. 13. P. 217–246.

40

РОЗДІЛ I

тися до німецьких властей, а також послати на вулиці священиків та монахів, щоб зупинити погром. Він запропонував батькові залишитися в його резиденції, поки в місті все заспокоїться. Батько відповів, що його місце разом з громадою і він повертається»¹⁰². Про візит рабина Єзекиїла Левіна згадує у своїх «Споминах» і патріарх Йосиф Сліпий: «Почалися тоді переслідування жидів і всякі реванші. Тоді я запровадив був до Митрополита рабина Левіна, а він, виходячи з палати, стрінув мене, був дуже вдоволений і сказав, що буде дякувати Богові, якщо діти будуть спасенні, а він хоче ділити долю з своїм народом»¹⁰³. Відмова рабина прийняти прихисток у митрополита мала для нього фатальні наслідки. Він був убитий німцями того ж дня разом з іншими приведеними євреями у підвір'ї тюрми «Бригідки»¹⁰⁴. З приводу подальших подій липневого погрому Курт Левін додає: «Український натопв продовжував нападати на євреїв ще день чи два. Потім під впливом священиків і монахів, присланих Митрополитом Шептицьким, натопв угамувався»¹⁰⁵. На митрополита Андрея Шептицького ці події, очевидно, справили велике враження. Він почав у своїх посланнях застерігати молодь

від акцій і дій, спрямованих на вбивства та погроми.

З новою владою у митрополита Андрея Шептицького склалися непрості взаємини. Отець Михайло Сопуляк згадує: «Німці знали прекрасно, яким великим авторитетом серед українського населення втішається Митрополит, і тому в перших місяцях німецької окупації відвідували Його частіше й пробували з'єднати собі Його вплив для своєї політики. Митрополит постійно відмовляв ся. Тому й відвідини німецьких достойників ставали все рідші, а в 1944 р. не приходив уже майже ніхто з офіційних німецьких осіб, бо німці знали заздалегідь, що Митрополит ніякого закликати чи відозви до українського населення не підпише, зате витягне із своїх актів листа від українців у Німеччині, чи з якогось україн

¹⁰² Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 44.

¹⁰³ Сліпий Й. Спомини. С. 141.

¹⁰⁴ Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки.

С. 128. ¹⁰⁵ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 44.

РОЗДІЛ I

ського села і питатиметься з добродушною посмішкою, чи і як це можливо, щоб під німецькою владою так гноблено і переслідувано людей»¹⁰⁶. Тому «ставлення німецької влади до Митрополита було холодне, якщо не вороже. Німці Митрополитові не довіряли, бо вважали Його уосібленням українського духа спротиву і па троні українського підпілля»¹⁰⁷.

Відкрито проти дедалі загрозливішої політики антисемітизму митрополит Андрей Шептицький протестувати не міг з огляду на цензуру та пильність Гестапо. Тому він вибрав непряме спілкування між рядками у своїх посланнях, де висловлювався про ти злочинів влади. Уже 10 липня 1941 р. в пастирському посланні «Про організації парохії і громади» митрополит застерігає тих, хто «пробує спричинитися до вчинків, які суперечать сумлінню та Божим заповідям»¹⁰⁸. В Актах Митрополичого Ординаріату є неопубліковане послання «Про злочин чоловікоубивства» 9 жовтня 1941 р. У ньому Митрополит пише: «Злочин чоловікоубивства нарушує також найглибші

основи культури народу, бо першим постулатом тої культури є пошанування людського життя. Народ, що не уміє людського життя шанувати, це народ дикий, недостойний вставати в ряди з християнськими народами світа»¹⁰⁹. У по сланні митрополит Андрей Шептицький також згадує і позицію влади: «Нехай наша молодь знає, що нема на світі влади, яка могла би дозволяти, вдобряти або наказувати злочин чоловікоубійства. І нема влади, яка могла би розказувати щось протівного Божому законі»¹¹⁰. Ці думки Митрополит розвине у пізнішому посланні «Не убий».

У лютому 1942 р. митрополит Андрей Шептицький робить не ймовірний для свого часу крок – пише протест до рейхсфюрера

¹⁰⁶ Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 445. ¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 253.

¹⁰⁹ Пастирське послання «Про злочин чоловікоубійства». Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд.: Ж. Ков ба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 46.

¹¹⁰ Там само.

СС Генріха Гімmlера. У ньому митрополит скаржиться на став лення німців до місцевого населення, особливо до євреїв, і про тестує проти використання української поліції в антиєврейських акціях¹¹¹. Андрій Кравчук робить припущення, що цей лист, мож ливо, постав як результат відповіді на єврейський погром у Рога тині¹¹². Рабин Давид Кагане, який особисто бачив і читав цього ли ста, пише: «У листі до Гімmlера Митрополит закликав не залучати українських поліцаїв до операцій, що мали на меті знищення євре їв»¹¹³. Отець Михайло Сопуляк так описував обставини написання цього документа: «Це було з початком 1942 р. Увесь Львів був під гнітучим враженням вивозу жидівського населення. Напружену і нестерпну атмосферу відчувалося на кожному кроці. Я зайшов до Митрополита. Митрополит, хоч і не покидав своєї кімнати, докладно був поінформований про події у Львові та з обуренням говорив

про поведінку з жидами. Наприкінці розмови Митропо лит сказав: «Я таки рішився написати листа до Гімлера. Напишу йому, що все те, що діється, противиться всякому Божому і люд ському праву, й домагатися буду, щоб до виселювання жидів, а зокрема до екекуцій не вживали української поліції. В мене були молоді українські поліцисти і жалілися, що їх змушують до участі в екекуціях, загрожуючи висилкою до концентраційних табо рів, а навіть розстрілом. Тому я мушу написати Гімлерові, що це може мати погані наслідки для німців...» Я завважив, що цей лист ледве чи вплине на поведінку німців, бо переслідування жидів є невід'єм ною частиною їх політичної системи. На те Митрополит відповів, що він без огляду на наслідки, листа напише і висле...»¹¹⁴.

З Берліна митрополиту відповіли грубою відмовою. «Згодом за йшов я знову до Митрополита. Він оповів мені, що з приводу свого листа він мав великі неприємності з боку німецької поліції, але за

¹¹¹ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительно сти: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Вто рой мировой войны. Єгупець. 2006. № 16. С. 207.

¹¹² Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 251.

¹¹³ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 179. ¹¹⁴ Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 446.

РОЗДІЛ I

явив: «від нікого Гімлер не почув ще стільки немилої правди, що від мене. А воно щось значить», – згадував о. М. Сопуляк¹¹⁵. У свою чергу рабин Давид Кагане пише: «Гімлер наказав заарештува ти митрополита. Він миттєво надіслав наказ коменданту Львова Ляшу і, якщо я вірно пам'ятаю, начальнику львівського гестапо негайно заарештувати митрополита. У відповідь Ляш подав до кладний звіт про ситуацію, що склалася. Він підкреслив, що арешт митрополита викличе сильну ворожість з боку українського насе лення, на підтримку якого німці повинні розраховувати в даний час. Місцеві українці, говорив він,

єдині, хто підтримує німців та їхні військові операції у Східній Галичині, на східних українських територіях. Митрополит користується надзвичайною популярністю і його арешт становить небезпеку для всієї німецької армії в регіоні. Гімлер скасував арешт, але наказав уважно стежити за митрополитом і всіма його діями»¹¹⁶.

Переписка митрополита Андрея Шептицького з німецькими високопосадовцями не оминула уваги радянських органів держ безпеки. У доповідній записці начальника УНКДБ по Львівській області К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства ГКЦ в період німецької окупації фіксується, що до середини 1942 р. ставлення Андрея Шептицького до німецької влади поступово змінюється¹¹⁷. У документі йдеться: «В кінці 1942 р. Шептицьким було направлено лист Гімлеру, в якому він протестував проти винищення євреїв і масового терору над українським населенням. У відповідь на цей лист Гімлером була прислана з Берліна в місто Львів група гестапівців,

¹¹⁵ Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 446. ¹¹⁶ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 163. ¹¹⁷ Витяг із доповідної записки начальника УНКДБ по Львівській облас

ті К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства УГКЦ в період німецької окупації. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки / ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 1. С. 216.

Див. також: Гентош Л. Про ставлення митрополита Шептицького до німецького окупаційного режиму в контексті документа з канцелярії Альфреда Роземберга. **Україна модерна.** 2013. № 20. С. 296–317.

яка зробила обшук в резиденції Шептицького (монастир Юра) з ціллю виявлення зброї»¹¹⁸.

У червні 1942 р. митрополит пише пастирське послання до вірних «Про милосердя». За цей час, від лютого протесту Гімлера, ситуація в регіоні загострилася. 17

березня 1942 р. вирушили перші потяги з галицькими євреями до газових камер концен траційного табору смерті в Белжеці¹¹⁹. Від 14 березня до 2 квітня 1942 р. нацисти провели у Львові «квітневу» акцію. Її жертвами стали п'ятнадцять тисяч євреїв, яких вивезли до Белжеця через залізничну станцію Львів–Клепарів¹²⁰. Під враженнями цих подій митрополит Андрей Шептицький продовжує висловлювати кри тику щодо нацистського режиму. Як зазначає Андрій Кравчук: «Основним етичним завданням своєї доби він вважає християн ський обов'язок захищати людське життя»¹²¹. «Обов'язок милости ні росте з потребою ближнього. На коли та потреба доходить до крайности, коли йде про життя ближнього, християнин обов'яза ний з любові помощи йому не тільки з того, що йому збуває, але й з того, що йому потрібне до збереження добробуту у свому ста ні.

Тоді той обов'язок любові стається важким обов'язком, себто обов'язком під тяжким гріхом і обов'язком справедливості. Хто находиться в крайній біді має право шукати рятунку навіть з чу жої власності, навіть без згоди власника. Коли потреба ближнього є важка, християнин обов'язаний з любові помощи йому не тільки з того, але й з того, що людині потрібне або корисне в міру по треби ближнього»¹²². Андрій Кравчук з цього приводу наголошує,

¹¹⁸ Витяг із доповідної записки начальника УНКДБ по Львівській облас ті К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства УГКЦ в період німецької окупації. Ліквідація УГКЦ (1939– 1946): документи радянських органів державної безпеки / ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 1. С. 217.

¹¹⁹ Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej. Kraków: Wysoki zamek, 2012. S. 244. ¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Там само.

¹²² Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства та вірних «Про милосердя». Шептицький А. Пастирські послан-

що митрополит «поєднував християнський обов'язок братерської любові зі святістю людського життя, що за

даних обставин означає необхідність навіть за умови особистого смертельного ризику надавати притулок тим, чиє життя наражалося на небезпеку»¹²³. У посланні «Про Милосердя» митрополит Андрей Шептицький офіційно порушує і тему чоловіковбивства, що стане однією із провідних у всіх наступних посланнях. «Але з гріхів поміж людей ми та супроти людей чоловіковбивство являється найбільшим злом, найбільшим запереченням людської природи, бо смерть є найбільшим злом, яке може людина людині завдати. Тому то й зло чин найбільше людину відчужує від людей, найбільше затерає в ній характер чоловіка, найбільше противиться людській природі»¹²⁴. Влітку 1942 р. нацисти посилили свою політику «остаточного розв'язання» єврейського питання. Між 10 і 22 серпня 1942 р. було вивезено близько 50 тис. людей із львівського гетто¹²⁵. У цій страхітливій атмосфері терору митрополит Андрей Шептицький пише листа до папи Пія XII (1939–1958). Цей документ належить до числа подібних листів, які протягом 1942 р. надсилали Пію XII католицькі єпископи та священники з різних країн Європи, щоб по інформувати та засвідчити злочини нацистів¹²⁶. На початку листа митрополит розповідає про особливості «нового порядку»: «По трохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірно, та який з дня на день стає важчим та нестерпним. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є, можливо до більшої

ня 1939–1944 рр./ упоряд.: О. Гайова, Р. Тереховський. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 215.

¹²³ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 255.

¹²⁴ Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духівництва та вірних «Про милосердя». С. 221.

¹²⁵ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 207.

¹²⁶ Phayer M. The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965. Bloomington: Indiana University Press, 2000. P. 47–48.

міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським»¹²⁷. І одразу в наступних рядках згадує переслідування і вбивства єв реїв: «Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордова них у нашому малому краї, напевно перевищує двісті тисяч. Чим дальше військо авансувало на схід, число жертв зростало. У Києві через кілька днів було вбито до сто тридцять тисяч мужчин, жінок і дітей. Кожне мале місто України було свідком подібних масакрів. І це триває вже рік. Напочатку власті стидалися таких вчинків не гуманної несправедливості і намагалися забезпечити себе доку ментами, які б могли довести, що авторами цих вбивств були жи телі краю або міліціонери. Але згодом вони почали вбивати жидів на вулицях на очах всього населення і без будь-якого встиду»¹²⁸. У листі до папи Пія XII він згадує і свій протест до Берліна: «Крім цього я протестував окремим листом до Гімmlера і я ста рався запобігти вписуванню молодих до поліцейських служб, де вони можуть бути згіршені»¹²⁹.

Особливий акцент митрополит робить на тому, що «кати, при звичаєні масакрувати жидів та тисячі невинних людей, звикли бачити кровопролиття і жадають крові». У листі глава ГКЦ чіт ко висловлює свою позицію щодо націонал-соціалізму: «Ця си стема брехні, обману, несправедливостей, грабунків, карикатури всіх ідей цивілізації і порядку. Ця система надмірного егоїзму до абсурдного рівня, зовсім божевільного національного шовінізму, ненависті всього, що чесним і гарним, ця система становить щось настільки феноменальне, що остовпіння є найпершим почуттям у того, який побачив цього монстра»¹³⁰.

У вказаний період написання листа митрополит починає на давати притулок євреям, які до нього приходять. Шимон Редліх

¹²⁷ Лист митрополита Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситу ацію в Архієпархії під час німецької окупації. Митрополит Андрей Шеп тичкий: життя і діяльність // Документи і матеріали 1899–1944 / упо ряд.: А. Кравчук. Львів: Місіонер, 1999. Т. II, кн. II. С. 982.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само. С. 984.

¹³⁰ Лист митрополита Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситу ацію в Архієпархії під час німецької окупації. С. 985.

47

РОЗДІЛ I

зазначає: «Більшість євреїв, врятованих Шептицьким і його помічниками, втекли із львівського гетто і трудового табору в період між серпнем 1942 р. і травнем 1943 р.»¹³¹.

Апогеєм відкритого несприйняття й осудження злочинів на цистів став Декрет Митрополита Андрея «Не убий». Час його написання збігся з часом, коли, за свідченнями о. Семена Іжика, глава ГКЦ остаточно утвердився в думці, що німці програють війну¹³². Андрій Кравчук твердить, що у цьому пастирському посланні митрополит «засудив усі форми вбивства, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. У пастирському посланні немає безпосередньої згадки про винищення євреїв, але час написання цього палкого звернення стосовно святості людського життя не залишає сумнівів, що в ньому засуджується політика геноциду разом з іншими формами вбивства»¹³³.

Митрополит Андрей Шептицький наголошує: «Основою всякого суспільного ладу після прийняття і пошанування авторитету має бути ненарушена святість людського життя»¹³⁴. Він уточнює, що «людина, що проливає невинну кров свого ворога, політично його противника є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслуговує на Божу і на клятву Церкви»¹³⁵.

Особливо реалістично описує митрополит Андрей Шептицький маніакальність вбивць: «Кровожадність може стати такою пристрастю, нічим не зв'язаною, що для неї найбільшою розкішшю буде мучити і вбивати людей! Чоловіковбивник, який доходить до такої кровожадності і який зі садистичним

¹³¹ Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 210.

¹³² Іжик С. В кігтях гестапо. С. 254.

¹³³ Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 256.

¹³⁴ Декрет Митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь». Шептицький А. Пастирські послання 1939–1944 рр./ упоряд.: О. Гайова, Р. Тереховський. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 543.

¹³⁵ Декрет Митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь. С. 544.

48

РОЗДІЛ I

уподобанням любується видом терпінь, мук і смерті ближнього, стається, очевидно, у високому ступені небезпечним для громади, в якій жиє. Злочин стається для нього потрібним щоденним кор мом, без якого терпить і мучиться, начеб терпів на якусь недугу жажди і голоду, що їх мусить заспокоювати»¹³⁶. Глава ГКЦ наполя гає на тому, що «годиться в правді, своїх близьких більше, а даль ше чужих, – менше любити, але християнською любов'ю треба усіх ближніх обнимати»¹³⁷.

Публікація цього пастирського послання мала багато перешкод. Отець Михайло Сопуляк згадує: «Цей пастирський лист, написа ний в дуже рішучій формі, був надрукований у «Львівських архі єпархіяльних відомостях», що завжди переходили цензуру львів ського відділу пропаганди. Цензура держала того разу «Відомості» дуже довго й на інтервенцію духовних кругів прийшла відповідь, що «Відомості» задержало гестапо, яке вимагає, щоб Митрополит змінив те місце, в якому він осуджує вбивство невинних людей державою. Митрополит, ясна річ, не погодився. І лист пролежав у цензурі добрих кілька місяців¹³⁸. Врешті-решт воно було видане. Про рівень ворожості німецької влади до тексту послання свідчать факти. За його привселюдне відчитання Гестапо вбило двох свяще ників: о. Ярослава Васильківа та о. Івана Любовича¹³⁹.

Рабин Давид Кагане прочитав це послання у 1943 р. Свої вра ження він описує так: «За цей час було ліквідоване Львівське гетто, всепроникаюче полум'я продовжувало буяти, євреїв знищували з такою старанністю, що здалося, жоден євреї не переживе катастрофи, і євреїв не стане на землі. На цьому тлі пастирське послання митрополита Шептицького набувало особливого сенсу. Крім того, воно

відбивало надзвичайну людяність і високі моральні якості

¹³⁶ Декрет Митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь». С. 545.

¹³⁷ Там само. С. 543.

¹³⁸ Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 447. ¹³⁹ Ті, що відійшли. Поминки професорів Богословської академії у Львові. Надгробне Слово Верховного Архієпископа Кир Йосифа 20.XI. 1969 в храмі Св. Софії. Світильник істини: богословської академії у Льво ві 1928–1929–1944 / ред. П. Синиця. Торонто–Чикаго, 1983. Ч. III. С. 871.

49

РОЗДІЛ I

автора»¹⁴⁰. І згодом додає: «Читаючи пастирське послання, я зрозумів, яким глибоко гуманним був світогляд його автора»¹⁴¹. Давиду Кагане митрополит Андрей Шептицький, під час їхньої розмови після прочитання рабином послання «Не убий», сказав таке: «Ви повинні знати, що Церква виражає людяне, дружнє ставлення до єврейського народу. Офіційна Церква різко і рішуче засуджує нападки на євреїв. Ми проти звірств, учинених нацистами, і зробимо все можливе, щоб обвинуватити їх у нелюдськості і святотатстві. Пастирське послання німецького кардинала Фаулхабера, як і моє власне пастирське послання в листопаді 1942 року, є незаперечним доказом позиції Церкви стосовно нацизму і його ставлення до єврейського питання. Публікація мого пастирського послання була пов'язана з рядом труднощів, воно кілька разів піддавалося цензурі. Нещодавно мене відвідала офіційна делегація міністерства закордонних справ Німеччини. Я відкрито засудив їхні дії і заявив протест проти жорстокого, звірячого ставлення до євреїв. Ми, як людські створіння, зобов'язані заявити свій протест і найсуворішим чином засудити переслідування євреїв та всі види расової дискримінації»¹⁴².

Жанна Ковба, роздумуючи, чому з подібним посланням не виступив тодішній римо-католицький архієпископ і митрополит Львівський Болеслав Твардовський (1864–1944), говорить: «Греко-католиків нацисти до певної міри толерували, оскільки агресія німців була спрямована проти Польщі як ворога Рейху. Поляки і польські ієрархи перебували у набагато гіршому становищі. Тому, можливо,

Шептицький міг виступити з Посланням «Не убий», бо дай спізненим і цензурованим, а Болеслав Твардовський не міг»¹⁴³. Попри це римо-католицьке духовенство також відіграло помітну роль у порятунку євреїв в Галичині¹⁴⁴.

¹⁴⁰ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 179. ¹⁴¹ Там само. С. 180.

¹⁴² Там само. С. 182.

¹⁴³ Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння.

Українсько-єврейські взаємини. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 47.

¹⁴⁴ Див.: Kyrek E. Dzieci żydowskie w klasztorach: udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945. Lublin: Wydawnictwo Replika, 2012. 380 s.

50

РОЗДІЛ I

Переходячи до висновків, варто зазначити, що митрополит Андрей Шептицький став свідком жорстокості нацистів щодо євреїв в перші місяці нової окупації. Тоді він почав реагувати на звірства влади, пишучи протести, послання, посилаючи святики і монахів гамувати юрби погромників. Усі зусилля цього періоду було спрямовано на застереження української молоді від участі у злочинних актах нацистів. Як форму спілкування зі своєю паствою митрополит обирає видання послань, у яких між рядками можна було відчитати суть закликів і порад. У такий спосіб ГКЦ у межах Львівської архієпархії висловлювала свою позицію щодо політики «остаточного розв'язання» єврейського питання. Пастирське послання «Не убий» є важливим документом у цьому контексті, оскільки є прямою реакцією на злочини, пов'язані з Голокостом. Вказаний матеріал був дороговказом для вірних, свідченням живої позиції Церкви щодо тогочасного тоталітарного ладу. Розуміючи недостатність попередніх звернень і бачачи подаліше підсилення терору, поставленого на рейки планомірного знищення євреїв депортаціями у «фабрики смерті», митрополит Андрей Шептицький переходить до крайніх методів спротиву режиму – порятунку всіх людей, які до нього зверталися за допомогою. Цей етап розпочався у серпні 1942 р. і тривав аж до завершення німецької окупації

влітку 1944 р.

РОЗДІЛ II

ПЕРЕХОВУВАННЯ ЄВРЕЇВ МОНАХАМИ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ У ЛЬВОВІ В 1942–1944 рр.

Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у 1942 р.

Висловлюючи свій протест проти жорстокості нацистів у пас тирських посланнях, листах та розмовах з оточенням, митропо лит Андрей Шептицький розпочав улітку 1942 р. перехід до реалі зації систематичного порятунку євреїв. Це було зумовлено дедалі

сильнішими хвилями нищення єврейського населення у Львові. Їхньою вершиною стала «серпнева» акція 1942 р.¹⁴⁵ У спогадах очевидців тих подій вона запам'яталася своїми приголомшли вими масштабами вбивств та переслідувань¹⁴⁶. Упродовж 10–22 серпня 1942 р. жертвами цієї акції стали більше 40 тис. євреїв¹⁴⁷. Операція була розроблена вправно з погляду військової страте гії: було складено план блокади окремих будинків і вулиць, одних жертв вивозили до залізничної станції Львів-Клепарів, а звідти до газових камер концентраційного табору смерті Белжеця, інших доправляли на розстріл біля Янівського концентраційного табо ру, ще інших до сіл Винник і Лисиничів¹⁴⁸. 23 серпня 1942 р. піс ля закінчення акції у Львові частина німецьких підрозділів, яка

¹⁴⁵ Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 138. ¹⁴⁶ Див.: Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. С. 39–43; Що денник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 92–109; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 53; Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2016. С. 56–57.

¹⁴⁷ Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holo kaust w Galicji Wschodniej. S. 245.

¹⁴⁸ Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). Неза лежний культурологічний журнал «І». №58. 2009. С. 179.

РОЗДІЛ II

брала участь у її реалізації, вирушила до містечок Городок та Рава-Руська ліквідувати тамтешні гетто¹⁴⁹.

Напередодні «серпневої» акції львівські євреї відчували наближення загрози¹⁵⁰. Тому кожен намагався знайти якесь укриття чи інший спосіб вижити. І деякі з них вирішили шукати прихистку в глави ГКЦ митрополита Андрея Шептицького. Рабин прогресист ської синагоги у Львові на вул. К. Шайнохи, 6 (сучасна вул. Банківська) Давид Кагане так аргументував свій вибір: «У цьому не було нічого незвичного: неодноразово євреї знаходили захист у вищих служителів Церкви, які часто виявляли розуміння їх трагічного становища»¹⁵¹. Проте насправді це був важкий вибір для євреїв¹⁵². Коли Курт Левін запропонував своїй матері, Рахіль Левіній, піти й порадитися про їхній можливий порятунок із митрополитом, вона, хоча її покійний чоловік був у дружніх стосунках із ним, по ставилася до цього скептично, але загалом не заперечувала¹⁵³. Та, коли митрополит сказав, що має два місця для укриття і дітей по трібно привести наступного ранку, вона спершу навіть не хотіла говорити вдома про цю можливість. Курт Левін згадує, що йому довелося брутально пояснити їй, що вони в такому разі «підуть на мило». І тоді Рахіль Левіна заявила про те, що її, як і більшість тодішніх євреїв, найбільше хвилювало – питання про хрещення. Вона сказала, що за таку ціну не хоче купувати життя, навіть якщо йдеться про життя дітей, що їй не можна цього робити хоча б з огляду на пам'ять про покійного чоловіка-рабина. На цьому дискусія завершилася. Курт Левін був вимушений наступного ранку йти сам до митрополичих палат і пояснювати ситуацію. Митрополит Андрей Шептицький своєю чергою відповів йому, що розуміє

¹⁴⁹ Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). Незалежний культурологічний журнал «І». №58. 2009. С. 180. ¹⁵⁰

Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. Незалежний культурологічний журнал «І». 2009. № 58. С. 138.

¹⁵¹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 88. ¹⁵² Див.: Chameides L. Strangers in many lands: the story of a

Jewish family in turbulent times. Wethersfi eld, 2012. P. 122; Хіреп К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. С. 68.

¹⁵³ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 54.

54

РОЗДІЛ II

причину цієї відмови. Він заявив, що хлопець має і його зрозуміти, що він це робить не для отримання грошей чи іншої винагороди, а виключно з мотивів любові до Бога та ближнього. А стосовно Левіних має подвійний обов'язок через пам'ять про покійного рабина Єзекіїла Левіна, який був його приятелем. Про хрещення ж митрополит заявив, що він навіть і не думав про це. Якщо вдасться врятуватися та пережити війну, і вони переконаються у правдивості його віри, тоді можна буде говорити про щось. Також митрополит попросив, щоб Курт Левін усе це передав матері та щоб вона наступного ранку прийшла до нього на особисту розмову. Коли ж удома було все передано, Рахіль Левіна погодилася прийти до Митрополичих палат. Там митрополит Андрей Шептицький ще раз підтвердив свої слова і заявив, що він є гарантом того, що діти не забудуть про своє єврейське походження, що виховувати муться у єврейському дусі¹⁵⁴. Рахіль Левіна знову попросила час на роздуми і лише наступного дня Курт Левін завіз свого молодшого брата Натана (1932 р.н.) до резиденції митрополита Андрея Шептицького¹⁵⁵. Це відбулося наприкінці «серпневої» акції¹⁵⁶. На томість сам задум порятунку єврейських дітей розпочався ще під час її проведення.

Рабин Давид Кагане зазначає, що, незадовго до Курта Левіна, він із рабином Кальманом Хамайдесом також зверталися по допомогу до митрополита Андрея Шептицького. Курт Левін на початку просив у глави ГКЦ переховати рукописи свого батька¹⁵⁷. Рабини ж прийшли з проханням від імені відділу релігії Юденра ту попросити про передачу на зберігання декількох сотень сувоїв Тори, які зберігалися у підвалах на вул. Бернштейна, 12¹⁵⁸ (сучас на вул. Шолом-Алейхема). Як і у випадку Курта Левіна, це було вступним проханням. Справжнім мотивом приходу було про

¹⁵⁴ Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 120. ¹⁵⁵ Там само. С. 121.

¹⁵⁶ Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 11.

¹⁵⁷ Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 119. ¹⁵⁸ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 88.

РОЗДІЛ II

ханья про надання притулку¹⁵⁹. Вони знали, що митрополит мав славу справедливої людини, і, ведені надією, що він не відмовить їм у допомозі, звернулися до нього¹⁶⁰. Контакт із Митрополічи ми палатами було наведено через приятеля рабина Давида Кагане, колишнього викладача Львівської богословської академії о. д-ра Гавриїла Костельника. Саме він домовився про зустріч, і митрополит їх прийняв. На початку розмови, як згадує рабин Давид Кагане, митрополит Андрей Шептицький взяв його руку в свої руки і, дивлячись співчутливо, сказав з прихильністю у голосі: «Я бачу, біда привела тебе до мене, мій сину. Сідай, будь ласка, й розкажи мені про неї»¹⁶¹. Під час бесіди митрополит запитав, як він може їм допомогти. Тоді рабин Давид Кагане попросив його врятувати Тори та дітей, чиїх батьків нацисти вбили і мають знищити в найближчій обставі¹⁶². Останнє було пов'язане з тим, що під час «серпневої» акції нацисти особливу увагу приділили ліквідації дітей¹⁶³. Як зазначає Лілі Штерн, у кожній єврейській родині після цієї акції бракувало однієї-двох осіб¹⁶⁴.

Митрополит своєю чергою погодився на перше прохання раби на з умовою, що євреї самі принесуть Тори. Стосовно другого, то він виявив готовність прийняти єврейських дітей. Але попросив прийти наступного дня, оскільки мав порадитися щодо технічних питань цього процесу¹⁶⁵. Його найближчі співробітники у цьому задумі – ігумен Унівської Свято-Успенської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) та ігумена Святопокровського монастиря Студійського Уставу мати Йосифа (Вітер) також виявили готовність сприяти цьому задуму та його реалізу

увати. Єдиним застереженням було те, що з огляду на часті пере вірки сиротинців, під час яких нацисти наказували дітям роздя

¹⁵⁹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 88. ¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. Жіночий світ. 1984. Листопад–грудень. №. 11–12. С. 12.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Relacjeo calonychz Zaglady. Stern Lilit. AŽIH. Z. 301. T. 1181. Ark. 7. ¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 89.

56

РОЗДІЛ II

гатися, було домовлено, що до першої групи врятованих увійдуть тільки дівчатка. Очевидно, оточенню митрополита потрібний був час на вироблення системи порятунку. Невдовзі відбулася перша рятівна операція¹⁶⁶. Тоді особистий водій митрополита Андрея Шептицького, Іван Гірний, перевіз автомобілем глави ГКЦ певну кількість дітей до різних місць, підготовлених для переховування¹⁶⁷.

Рабин Давид Кагане твердить, що цей візит став вихідним пунктом у проведенні операції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким¹⁶⁸. Ця теза є дискусійною, оскільки до кінця неможливо дослідити контакти митрополита з євреями з львівського гетто через брак джерел. Останні дослідження по казали, що митрополит переховував дорослих осіб у підвалах Святоюрського комплексу вже під час самої «серпневої» акції, а різні люди в пошуках спасіння зверталися до нього ще до візиту рабинів. Підтвердженням цього є свідчення Марка Вайнтрауба.

Марк Вайнтрауб (1925 р.н., справжнє ім'я Ізек Маркус Вайнтрауб, змінив його на початку 50-х рр. ХХ ст., коли закінчив Сорбонну в Парижі і виїхав до Австралії) був сином Якуба Вайнтрауба та Діни Вайнтрауб з дому Канер. У подружжя було ще двоє дочок – Адель, яка загинула під час «серпневої» акції, коли Марк Вайнтрауб переховувався у Святоюрському комплексі, та Регіна, яка випадково врятувалася у Янівському концентраційному таборі через

рішення німецького солдата не брати її до числа осіб, при значених до знищення¹⁶⁹.

Родина Вайнтрауб була дуже заможною. Її глава – Якуб Вайн трауб – був власником будівельного підприємства, фабрики роле тів, на вул. Л. Сапєги (сучасна вул. С. Бандери)¹⁷⁰. Вони мешкали на вул. А. Кордецького, 12а (сучасна вул. О. Степанівни) на неєв рейській околиці Львова, де Якуб Вайнтрауб мав дві кам'яниці.

¹⁶⁶ Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. Жіночий світ. 1984. Листопад-грудень. №. 11–12. С. 12.

¹⁶⁷ Спогади Івана Гірного. Високий замок. 1997. 12 вересня. С. 7.

¹⁶⁸ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 187. ¹⁶⁹ Свідчення Марка Вайнтрауба. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 373-001.

¹⁷⁰ Там само.

РОЗДІЛ II

Марк Вайнтрауб вчився у ІХ державній гімназії ім. Я. Коханов ського, де на той час було шістсот учнів і лише семеро серед них були євреями. Усі його друзі дитинства та юності були за націо нальністью поляками або українцями. Як пише Вайнтрауб під час німецької окупації всі вони покинули його, і він не отримав від них жодної допомоги, а навпаки – тільки неприязнь¹⁷¹. Проте од ного разу довоєнні контакти допомогли йому й урятували життя. Коли Львів був окупований нацистами, Марк Вайнтрауб був зму шений працювати на залізниці. Це була тяжка виснажлива робо та, яка полягала в прокладанні дороги. Робітники не витримували більше семи-восьми днів. Їхнім завданням було носити на плечах балки вагою п'ятдесят кілограмів, а коли хтось від знемоги па дав, його одразу вбивали вартові. На п'ятий день праці до Марка Вайнтрауба підійшов чоловік, який впізнав у ньому однокласника свого сина з ІХ державної гімназії ім. Я. Коханов ського. Його пріз вище було Грюник, він був начальником підрозділу на львівській залізниці й саме він перевів Марка Вайнтрауба працювати до себе в бюро, що дало йому чотири-п'ять місяців відносного спокою й урятувало від смерті. Марк Вайнтрауб свідчить, що це була випад кова людина, яка допомогла і врятувала, бо лише

впізнала¹⁷². Другий акт безкорисливої допомоги Маркові Вайнтраубу здійснив митрополит Андрей Шептицький¹⁷³. Слід зазначити, що родина Вайнтрауба на початку німецько-радянської війни мала можливість евакуюватися, але відмовилася від цього. Якуб Вайн трауб знав головного лікаря військового шпиталю у Львові. Пе ред евакуацією з міста той приїхав тритонною вантажівкою до будинку родини Вайнтрауб і запропонував приєднатися до нього. Але Якуб Вайнтрауб відповів, що ніхто не може бути гіршим за радянську владу¹⁷⁴. Така відповідь була викликана тим, що у восе ни 1939 р. у Якуба Вайнтрауба цією владою було націоналізовано дві кам'яниці. Тому він її не любив і водночас боявся. Своїй роди

¹⁷¹ Свідчення Марка Вайнтрауба. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 372-002.

¹⁷² Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 373-001.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 372-002.

58

РОЗДІЛ II

ні він заявив, що закінчив німецьку школу у Відні, знає цю мову і вірить, що німці не можуть робити такі страшні речі, що Вайн трауби мають залишитися у Львові, і вони переживуть війну. Але, як свідчить Марк Вайнтрауб, – не пережили¹⁷⁵.

Подібні настрої не були поодинокими серед львівських євреїв. Про такі сподівання єврейської громади Львова щодо німецької влади згадує у своїх спогадах і Курт Левін¹⁷⁶. Проте брутальна по літика нацистів одразу переконала мешканців міста у марності їхніх сподівань. На початку серпня 1942 р., як зазначає Марк Вайн трауб, у львівському гетто було відомо про наближення наступної великої акції, оскільки можна було спостерігати збільшення кількості військ СС, які оточували територію проживання євреїв. У цей період Якуб Вайнтрауб вирішив звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького¹⁷⁷. До війни він часто зустрівся з ним і вони добре зналися. Він зателефонував до канцелярії митрополита і попросив владику допомогти його єдиному синові¹⁷⁸. Список

греко-католицького духовенства за 1944 р. фіксує два номери телефону канцелярії митрополичого ордина ріяту – 230-20 та П.К.О. Варшава 206-76¹⁷⁹. Очевидно, одним із них Якуб Вайнтрауб скористався. Митрополит сказав йому, що Марк Вайнтрауб має прийти до церкви св. Юрія. Останній при йшов до архікатедрального собору ввечері перед «серпневою» акцією. Його завели на перший поверх Митрополичих палат. Там зібралося близько сімнадцяти євреїв. Митрополита Андрея Шептицького привезли на інвалідному візку. Марк Вайнтрауб пред ставився владиці, і той поклав обидві руки на його голову та бла гословив. Потім Марка Вайнтрауба завели до укриття в підвалі, де він перебував сімнадцять діб¹⁸⁰. Митрополита він більше не бачив.

¹⁷⁵ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 372-002.

¹⁷⁶ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 44.

¹⁷⁷ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 372-002.

¹⁷⁸ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 373-001.

¹⁷⁹ Список греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). Львів: Накладом греко-католицького митрополичого ординаріату, 1944. С. 9.

¹⁸⁰ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 372-002.

РОЗДІЛ II

Властиво, саме Марк Вайнтрауб свідчить, що переховування сімнадцяти-вісімнадцяти осіб у підвалах Святоюрського комплексу під час «серпневої» акції 1942 р. було не поодиноким прикладом рятування євреїв чи щасливим випадком, а систематичним по рятунок переслідуваних нацистами людей¹⁸¹. Підтвердженням цього є подібний вчинок монахів Студійського Уставу, які в той самий час переховували у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» на вул. Трибунальській, 16 (сучасна вул. Шевська) шістнадцять євреїв¹⁸². Тому можна зробити висновок, що візит рабинів Давида Кагане та Кальмана Хамайдеса започаткував порятунок єврейських дітей із львівського гетто, в той час як переховування дорослих через менші труднощі, пов'язані з віком, відбувалося вже під час початкової фази «серпневої» акції 1942 р.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що саме «серпнева акція» спричинила звернення євреїв із львівського гетто по до допомогу до глави ГКЦ. Тоді ж, у процесі порятунку, окреслилися дві незалежні ділянки переховування: окремо дітей і дорослих. Переховування дорослих було первинним через усвідомлення ними самими небезпек, що виявлялося у відповідній поведінці та обережності у загрозливих ситуаціях. Відіграло свою роль і те, що люди, які шукали захисту в Святоюрському комплексі перед «серпневою» акцією 1942 р., були, за спогадами свідків, виключно дорослими людьми.

Переховування ж дітей вимагало особливого підходу й мало свою специфіку, спричинену віковими особливостями. Оточення митрополита Андрея Шептицького, якому було доручено цю роботу, діяло швидко і вже під час «серпневої» акції 1942 р. організувало вивезення першої групи дітей із львівського гетто. Велика заслуга в цьому належала рабину Давиду Кагане та рабину Кальману Хамайдесу, як представникам єврейської громади.

¹⁸¹ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 373-001.

¹⁸² Див.: Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 465; Винницька І. «Жива історія українських по літичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

З іншого боку, на підставі опрацьованих джерел можна твердити, що в серпні 1942 р. порятунок євреїв набув характеру не одноразової акції допомоги, а системного порятунку людей, які опинилися в умовах спланованого німецькою владою геноциду. Деталі, методи та способи будуть розроблені та втілені у життя найближчим оточенням митрополита Андрея Шептицького в наступні місяці осені 1942 р., і вони продемонструють свою ефективність, оскільки жоден єврей, який був перехований цією групою, не був заарештований і знищений нацистами.

першій половині ХХ ст. з перспективи формування досвіду діяльності в умовах тоталітаризму

Початок акції порятунку євреїв у серпні 1942 р. митрополитом Андреем Шептицьким означав перехід від пасивного опору, спрямованого на утримання мирян ГКЦ від участі в організованих німецькою окупаційною адміністрацією злочинах проти людяності, до активного спротиву нацизму через переховування людей, які зазнавали геноциду за національною ознакою. У цьому контексті глава ГКЦ автоматично приєднувався до католицького руху опору, члени якого не мали координаційного центру чи вказівок з Ватикану, а діяли на свій страх і ризик¹⁸³. Для католицького духовенства у Центрально-Східній Європі ця діяльність була смертельно небезпечною, оскільки каральні спецслужби Третього Рейху не робили ні для кого винятків чи попереджень, знищуючи незгодних¹⁸⁴.

Митрополит Андрей Шептицький розумів усю загрозовість ситуації, в якій він та його оточення опинилися, наважившись ризикувати втручанням на користь євреїв всупереч політиці нацистського режиму. Як влучно зазначає Марк Вайнтрауб, з тої миті, коли владика дозволив йому з'явитися у церкві святого Юрія, він одразу поставив своє життя

¹⁸³ Phayer M. The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965. P. 77–81, 82–110.

¹⁸⁴ Wartime rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy. The testimony of survivors / Edited and compiled by M. Paul. Toronto: Polish Education in North America, 2007. P. 231–241.

РОЗДІЛ II

та життя своїх співробітників під смертельну загрозу. Якби хтось доніс – СС одразу з'явилася б у Митрополичих палатах, і були б убиті не тільки Андрей і Климентій Шептицькі, а й усі інші священики та монахи. Марк Вайнтрауб твердить, що брати Шептицькі знали всі німецькі розпорядження про те, що людина, хай би ким вона була, яка допомагає євреям, негайно підлягає смерті. На його думку, така діяльність братів Шептицьких свідчить про

присвячення власного життя збереженню життів інших. Це була, в розу мінні врятованого, найвища жертва людяності¹⁸⁵.

Ярослав Грицак зазначає, що «лише особи з дуже високою моральною відповідальністю за себе і за суспільство могли перемогти страх і чинити так, як від них вимагав людський обов'язок»¹⁸⁶. На думку цього дослідника, «джерелом такої мужності могла стати, як у випадку митрополита Андрея Шептицького та керованої ним Церкви, християнська мораль»¹⁸⁷. Проте лише моральної відповідальності було замало в умовах тоталітарної системи. Потрібен був досвід, внутрішня психологічна готовність долати небезпеки і, найголовніше, – велика група осіб, яка могла би пожертвувати собою в ім'я порятунку життя людей іншої національності та віросповідання. У тих умовах, маючи ці якості¹⁸⁸, митрополит Андрей Шептицький особливі сподівання покладав на монахів і монахинь Студійського Уставу, чий історичний досвід, та бажання йти на самопожертву відповідали викликам епохи¹⁸⁹.

¹⁸⁵ Свідчення Марка Вайнтрауба. DVD 373-001.

¹⁸⁶ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. Незалежний культурологічний журнал «І». 1996. № 8. С. 67. ¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Див.: Лист митрополита Андрея Шептицького до Папи Римського Пія XI, липень 1923 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк 1; Шептицька С. Мо лодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Свічадо, 2009. С. 145.

¹⁸⁹ Див.: Марусин М. Монаший устав св. Теодора Студита на Україні. Рим: Видавництво Українського католицького університету св. Климента Папи, 1995. С. 62–68; Юшкевич Г. Студійське чернецтво: Історія і сьогодення. Патріархат. 2005. №2. С. 19–21; Титко М. До питання про історію ордену студитів. Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. 2009. Вип. 13. С. 135–137; Чернописька В. Ігумен Климентій (Шептицький) і студитські монастирі як осередки громадсько-культурного

Галичині¹⁹⁰. У рам ках цього задуму була створена нова монаша спільнота, яка до тримувалася правил св. Теодора Студита¹⁹¹, а 30 жовтня 1906 р. на конференції греко-католицького єпископату в Перемишлі одержала затвердження «Типікон Студитської Лаври святого Антонія Печерського в Скнилові під Львовом»¹⁹². Вона стала витвором кілька десятилітньої клопіткої праці архімандрита митрополита Андрея Шептицького та ігумена Унівської Свято-Успенської Лаври Студійського Уставу ієромонаха Климентія (Шептицького)¹⁹³, які були розробниками її основних документів¹⁹⁴.

життя Східної Галичини (1912–1939 рр.). Часопис української історії. 2010. Вип. 18. С. 37–43; Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу Греко-Католицької Церкви (1898–1947 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. С. 7–15; Приріз Я. Митрополит Андрей Шеп

тицький і відродження монашества в УГКЦ. Сопричастя. 2004. № 4. С. 8–29.¹⁹⁰ Див.: Гузар Л. Андрей Шептицький, Митрополит

Галицький, (1901–1944) – провісник екуменізму.

Жовква: Місіонер, 2015. С. 447; Шептицький К. Митрополит

Андрей і оновлення східної чернечої традиції. Бла

женний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. С. 133.¹⁹¹ Із «Наших Звичаїв». Ясна путь. 1938. № 10–11. С. 7–8.¹⁹²

Див.: Правила і конституція Скнилівської студитської лаври св. Антонія Печерського. 1905–1909 рр. ЦДІАЛ. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 11.69 арк.; Конституції та Устави монастирів св. Теодора Студита. 1906 р. ЦДІАЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 49. 201 арк.; Мартинюк Т.

Відродження монастирів Студійського Уставу та формування Загального Типікону. Музей Народної архітектури та побуту у Львові – спадщина митрополита Андрея Шептицького //

Матеріали наукової конференції з нагоди 150-ліття від дня народження Митрополита Андрея Шептицького. Львів: Колесо, 2016.

С. 34–38.¹⁹³ Мартинюк Т. Митрополит Андрей та блаженний Климентій Шептицькі як законодавці відродженого студійського чернецтва. Типікони / ред. ієрм. Венедикт (Алексійчук). Львів: Свічадо, 2007. Т. I. С. 7.¹⁹⁴ Див.: Статут студитських монастирів.

1936р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 237. 228 арк.; Правила студитських монастирів. 1920 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 238. 26 арк.; Статут монастиря. 1936–1937 рр. ЦДІАЛ. Ф. 525. Оп. 1. Спр. 25. 14 арк.

РОЗДІЛ II

Початки монахів-студитів були пов'язані з потребою тодішнього го галицького українського суспільства в монашій спільноті, яка б приймала до себе осіб із різних соціальних станів¹⁹⁵. Наприкінці XIX ст. була лише одна чоловіча монаша спільнота – Чин Святого Василія Великого, але до неї не приймали селян, робітників, слуг, тобто людей нижчого соціального стану без належної освіти¹⁹⁶. Митрополит Андрей Шептицький розумів цю проблему і робив перші спроби її подолання¹⁹⁷. У 1898 р. при фільварку Свято-Юр ського Крестинопільського монастиря ЧСВВ (сучасне м. Червоноград Львівської області) у с. Волсвин було засновано першу обитель із кількох молодих людей, які вирішили жити у чистоті, убожестві та послуху¹⁹⁸. У 1901–1902 рр. в с. Олесько (тепер селище міського типу Буського району Львівської області) самочинно виникла друга подібна спільнота. Митрополит Андрей Шептицький відвідав її й узяв під свою опіку. На основі цих двох груп було створено перший монастир Студійського Уставу¹⁹⁹.

Варто наголосити, що монастирі студитів були відкриті для вступу селян. Це була універсальна монаша спільнота, яка по єднувала людей різного соціального походження. Її особливою ознакою було те, що в ній діяла засада, згідно з якою всі монахи з вічними обітами, незалежно від того, чи мали вони свячення, мали однакові монаші права та обов'язки²⁰⁰. Це породжувало рівність у служінні та солідарність, яка відіграє велику роль у майбутньому переховуванні ними євреїв під час Голокосту.

¹⁹⁵ Шептицький К. Митрополит Андрей і обновлення східної чернечої традиції. С. 133.

¹⁹⁶ Шептицький К. Монахи Студити. С. 146.

¹⁹⁷ Див.: Стаття не встановленого автора про заснування монастиря студитів в с. Волсвині. 1923 р. ЦДІАЛ. Ф. 684. Оп. 2. Спр. 136. Арк. 19; Назарко І. Сильветки перших василіан після Добромильської реформи. Записки ЧСВВ. 1982. Вип. 1–4. С. 475.

¹⁹⁸ Стаття не встановленого автора про заснування монастиря студитів в с. Волсвині. 1923 р. Арк. 21.

¹⁹⁹ Див.: Із життя «Леонтівців». Ясна путь. 1936. № 7–8. С. 7–11; Як на зиваємо себе? Ясна путь. 1939. № 1–3. С. 35.

²⁰⁰ Шептицький К. Митрополит Андрей і обновлення східної чернечої традиції. С. 134, 149.

64

РОЗДІЛ II

Монаша спільнота студитів до Першої світової війни суттєво зросла. Про це свідчить те, що 1907 року вона нараховувала 16 братів та 7 новиків²⁰¹, а у 1914 р. – вже 18 схимників, 23 архарія і 3 новика²⁰². Серед цієї генерації монахів, які допомагатимуть єв
реям переховуватися під час Голокосту, варто виокремити ієро монаха Никона (Миколая Цюсьняка, 1867–1959)²⁰³, який разом із братом Василем (Володимиром Максимовичем) були засновни ками першої спільноти в с. Олеську в 1898 р.²⁰⁴ Ієромонах Никон (Цюсьняк), будучи у 1943 р. настоятелем скиту св. Андрея у Луж ках, дозволив, розуміючи всі ризики та можливі наслідки, Курту Левіну перебувати в обителі понад рік²⁰⁵. Іншим представником цього покоління був ієромонах Теофан (Теодор Шевага, 1889– 1973). Він вступив до Скнулівської Лаври св. Антонія Печерського 28 травня 1909 р., а облечини отримав з рук митрополита Андрея Шептицького 11 листопада 1909 р.²⁰⁶ У 1931 р. одержав диякон ські свячення в катедральному соборі св. Юрія у Львові²⁰⁷. У роки переслідування євреїв допомагав Курту Левіну переховуватися спочатку в сиротинці при Свято-Іванівській Лаврі у Львові, яким керував восени 1942 р., а пізніше у згаданих Лужках²⁰⁸. Курт Левін мав контакти також і з іншими представниками перших студи

²⁰¹ Шематизмь всего клира греко-католицкои митрополичои архієпар хіи Львовскои на рокь 1909. Львовь: Накладомь архієпархіяльного кли ра, 1909. С. 224–225.

²⁰² Шематизмь всего клира митрополичои архієпархіи Львовскои на рокь 1914. Львовь: Накладомь архієпархіяльного клира, 1913. С. 432–432. ²⁰³ Свідчення Курта Левіна від 8 серпня 1994 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 8.

²⁰⁴ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. АСІЛ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17.

²⁰⁵ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 85.

²⁰⁶ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном,

настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 49.

²⁰⁷ Хроніка монастиря святого Йосафата Студійського Уставу. 1931– 1945 рр. ЦДІАЛ. Ф. 684. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 17.

²⁰⁸ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 64, 100–101.

65

РОЗДІЛ II

тів²⁰⁹, проте вони не відіграли такої ролі в його порятунку, як ці два монахи.

Події початку Першої світової війни ввели монахів Студійського Уставу у складне для цих земель і народів ХХ століття. Спільнота одержала досвід воєнного лихоліття, що знадобиться їй у наступній Другій світовій війні, до викликів якої вона вже буде підготовлена. Під час Великої війни студити набули навичок виживання у несприятливих умовах глобального політичного та військового катаклізму. Про це розповідає монастирська хроніка ієромонаха Теофана (Шеваги) та спогади монахів, які публікувалися в журналі «Ясна путь», що є важливим джерелом для вивчення історії внутрішнього життя студитських монастирів у міжвоєнний період.

У перший місяць Першої світової війни ніхто з монахів-студитів не усвідомлював, що в наступних тижнях постане питання, чи ця монаша спільнота взагалі існуватиме. Події на східному фронті розвивалися не на користь австро-угорської армії²¹⁰. На початку серпня 1914 р. в с. Скнилові розмістилися угорські відділи, які вирушали на фронт. Наступного дня після їхнього прибуття, в обідню пору, польова угорська жандармерія вдерлася до Скнилівської Лаври св. Антонія Печерського. Монахи якраз ішли на роботи, тому не були готові до такого нападу. Військові заарештували сімнадцятьох студитів, не дали їм можливості навіть щось узяти з необхідних із собою речей і пішки, під загрозою багнетів, повели до Львова²¹¹. Ієромонах Теофан (Шевага) так описує події, що відбулися дорогою: «Коли тих бідних братів гнали до Львова, де по дорозі страшно били прикладами карабінів, а брат та Пахомія один маляр пробив багнетом у плечі, брат упав, кров сильно ллялась, тоді якимось загамували і заставили двом братам,

²⁰⁹ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 69.

²¹⁰ Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 рр. Львів: Пано рама, 2005. С. 55.

²¹¹ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 71.

РОЗДІЛ II

щоб несли його на станцію у Львові. Отця Андрея, настоятеля, один малярський офіцер у Львові на станції так сильно вдарив чоботом у живіт, що о. Андрей впав на землю і зімлів, і така доля була майже всіх братів»²¹². Ієромонах Климентій (Шептицький) зазначає, що студитів заарештували через звинувачення в «ру софільстві»²¹³. Ієромонах Теофан (Шевага) додає: «Їх заладували у вагони побитих, і там рівно ж вже були арештовані різні свя щеники, монахині, переважно українська інтелігенція, завезли до околиць Відня, а там в таборі під голим небом на дощах і холоді були через три місяці. Пізніше кинулась пошесть, брушний і пля мистий тиф, різні зарази, де дуже багато людей вимерло. А з на ших братів помер молоденький брат Макарій»²¹⁴. Коли студитів звільнили, вони протягом 1914–1915 рр. жили в монахів Ордену св. Бенедикта в Тіролі²¹⁵.

Після того, як арештованих студитів повели до Львова, угор ські відділи розграбували Скнилівську Лавру св. Антонія Печер ського. Вони знищили кивот, збезчестили Найсвятіші Тайни²¹⁶. Пізніше, як пише хроніка, «мадяри п'яні вбиралися в фелони і хо дили по хатах в селі... З варстатів рівно ж все зрабували, як сукна, полотна, скіри і т. д., з магазину збіжжя і муку, дальше з пивниць, а в кінці інвентар живий, т. є. пару коней, пару волів, п'ятнадцять штук корів, сім ялівок і багато дробу. На останку всі машини ріль ничі забрали і попродали в селі, млин знищили. А пізніше побили всі вікна, покололи двері, підлоги порубали і спалили»²¹⁷. У наступ

²¹² Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 72.

²¹³ Шептицький К. Монахи Студити. С. 148.

²¹⁴ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 73.

²¹⁵ Шептицький К. Монахи Студити. С. 148.

²¹⁶ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 72.

²¹⁷ Там само. Арк. 73.

РОЗДІЛ II

ні роки війни монахам поволі вдалося налагодити життя в Лаврі. Проте попереду Скнулівську Лавру св. Антонія Печерського очі кувало цілковите знищення під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Після того, як 22 листопада 1918 р. відбувся відхід українських збройних частин зі Львова, розпочалася облога ними міста²¹⁸, і с. Скнулів опинилося у центрі нового протистояння²¹⁹. Під час зими 1918/1919 рр. Лавру було остаточно зруйновано. Ієро монах Никифор у своїх спогадах так описує те, що відбулося: «Було це в ночі з 19 на 20 грудня 1918 р. В монастирі ночували українські війська з наддніпрянських відділів. В тім, по півночі, около години пів другої рознеслось «Горить». Огонь все знищив. Поляки зайняли монастир і окопались, а головно крились в пивницях. Українські батареї почали бити і розвалили до решти бу динки, що ще стояли. В пивницях крилося сім монахів і сім хлопців і в смертельному страху очікували кінця. На щастя нікого не забили, ані не ранили, але всі втекли в ночі під градом куль. Перед тим поляки монастир розграбували. Братів Венямина і Пахомія тяжко побили, а о. Ніконові і ще трьом братам казали в білий день серед куль нести свого раненого до Львова. Зреквізували худо бу, а до курей стріляли на раз, два, тши. Весь же дорібок багатьох літ згорів. Годі описати знуцання, які перетерпіли наші брати. Очевидно відшкодування не одержали жодного»²²⁰. У контексті тематики страждань монахів-студитів під час Першої світової війни варто також зробити акцент на тому, що багато братів було мобілізовано до лав австро-угорської армії на початку розгортання бойових дій на балканському фронті. Хроніка зазнає чає: «При першій мобілізації перед

війною 1914 р. забрали мусово братей до війська. Брата Йосифа Дубину, рідного брата о. Никифора, брата Станіслава, брата Миколая, т. є. архари, і схимонаха Йоса

²¹⁸ Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. Львів: НВФ Українські технології, 2003. С. 431.

²¹⁹ Уривки з брошури «Бої III/8 піхотного полку легіонів з українця ми». Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. Львів: НВФ Українські технології, 2003. С. XVII–XVIII.

²²⁰ Спомини про Скнилів. Ясна путь. 1936. № 7–8. С. 19.

68

РОЗДІЛ II

фата і кілька новиків, де всі браття побиті на першій початкуючій офензиві в Сербії. Там згинуло понад десять наших монахів-братів»²²¹. Найбільша кількість вбитих серед студитів, які служили в австро-угорській армії, припадають на 1915 р.²²² Четверо братів потрапили до російського полону, а двоє до італійського²²³. Монахи опинилися сам на сам із викликами воєнного часу. У них не було опори в підтримці їхнього архімандрита, оскільки митрополит Андрей Шептицький перебував у російському ув'язненні протягом 1914–1917 рр. Для нього це був досвід жертви, який під час Другої світової війни допоможе йому глибоко розуміти та переживати лихо людей. Збереглося небагато джерел, які розповідають про його життя як царського в'язня. Ієромонах Теофан (Шевага) пере дає у хроніці розповідь архімандрита в липні 1920 р. Він пише, що «головний поліційний комендант жандармерії знущався над ним в той спосіб, що крав усі пакети і гроші, які до Отця Митрополи та приходили з Америки і Австрії через Червоний Швейцарський Хрест і все конфіскував на свою користь через цілий час їх тяжкої в'язниці в монастирі. Час до часу приходив до Отця Митрополи латинський священник, котрий їх сповідав, бо нашого не було, то рівно ж комендант жандармерії часто не допускав до них, щоби їх висповідати. Щодо умеблювання тої тюремної камери, де Отець Митрополит перемучилися понад 2–1/2 року і сама камера виглядала в такий вид: камера була досить довга на половині переділе на чорними брудними дошками, довготи 6–7 метрів, а вузенька на 2 метри, висока на 4

метри, а під самим суфітом по віконцеві в обох переділах, 40x40, маленькі і сильно заграбовані залізними широкими штабами, і через то було дуже мало світла, а рiвночасно було дуже сирого і брак свiжого повітря. Щодо умеблювання, не було ні чого, крім маленької поламаної лавки в кутику, де не можна було її з того місця рухати, тапчан замість ліжка, а під голову трошки

²²¹ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 70.

²²² Там само. Арк. 75.

²²³ Там само. Арк. 74.

РОЗДІЛ II

солони стухлої в брудній мішочку, і два подерті брудні коци (оді яла). Поламаний столик в темній кутику, де його не можна було з місця рухати, і то все умеблювання. Щодо харчів, то діставали дуже бідненько так, що заледве прожити, що як вже по революції в 1917 р., коли їх звільнили, Отець Митрополит були сильно змізерніли і підупали на здоровлю»²²⁴. Підтверджують достовірність вказаного переказу спогади особистого секретаря митрополита Андрея Шептицького у 1917–1918 рр. о. Іринія (Івана Готри) ЧСВВ²²⁵. Зі слів митрополита Андрея Шептицького можна зрозуміти, що він був людиною, яка вповні відчула на собі брутальне ставлення осіб, наділених владою, переніс недоїдання та жахливі умови проживання. Цей досвід, очевидно, став дуже важливим у подальшому житті, адже породив поглиблене співчуття до людей у потребі. Це буде яскраво виражено стосовно євреїв, які звертатимуться до нього

по допомогу. У багатьох їхніх свідченнях це буде зафіксовано²²⁶. Повертаючись до теми студитів у Першій світовій війні, потрібно наголосити, що останні брати повернулися з російського полону аж у 1920 р.²²⁷ У процесі свого повернення вони стали свідками утвердження більшовицької влади, з якою їм доведеться зустрітися через два десятиліття. 1920 р. був роком повернення старих членів спільноти та зародженням генерації

повоєнного покоління студитів.

²²⁴ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 87–89.

²²⁵ Готра І. Поворот митрополита Андрея Шептицького із заслання (1917 р.): спогад особистого секретаря. Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944/ ред. П. Синиця. Торонто: Накладом Студентства Богословської Академії, 1976. Ч. II. С. 157.

²²⁶ Див.: Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 21; Свідчення Лілі Польман від 16 серпня 2016 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 1. Арк. 1; Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. С. 12; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 105.

²²⁷ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настояте лем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 81.

70

РОЗДІЛ II

Серед тих, хто допомагав євреям переховуватися, варто ви окре мити майбутніх ієромонахів Йосифа (Йоана Шестюка, 1894–1978)²²⁸, Кипріяна (Костянтина Шульгана, 1885–1975)²²⁹ та схи монахів Теодозія (Теодора Цибрівського, 1899–1972)²³⁰, Севастіяна (Беня), який вступив до монастиря у 1921 р.²³¹, Атаназія (Андрія Кольбенка, 1905–1978), який вступив до монастиря у 1923 р.²³² Зокрема, ієромонах Йосиф (Шестюк) під час німецької окупації був настоятелем Унівської Свято-Успенської Лаври і саме за його дозволом та сприянням монахи допомагали харчами євреям, які переховувалися в довколишніх лісах²³³. Також він сприяв переховуванню Курта Левіна²³⁴ та Фаїни Ляхер²³⁵. Ієро монах Кипріян (Шульган) за дорученням митрополита Андрея Шептицького опікувався при монастирі сестер ЧСВВ у с. Підми хайлівцях молодшим сином рабина Єзекиїла Левіна – Натаном²³⁶. Схимонах Севастіян (Бень) допомагав переховуватися рабинові Давиду Кагане в монастирі св. Йосафата у Львові²³⁷. Схимонах Теодозій (Цибрівський) переховував євреїв у підвалах взуттєвої фабрики «Солід»²³⁸. Схимонах Атаназій (Кольбенко) доглядав при

кутого до інвалідного візка митрополита Андрея Шептицького²³⁹

²²⁸ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настоятелем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 1.

²²⁹ Там само. Арк. 3.

²³⁰ Там само. Арк. 4.

²³¹ Там само.

²³² Там само. Арк. 3. Див. також: Кольбенко А. Слово на Стрітіння. Ясна путь. 1938. № 1–2. С. 2–5.

²³³ Інтерв'ю з сестрою Марією (Файною-Аною Ляхер). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-006.

²³⁴ Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 148. ²³⁵ Інтерв'ю з сестрою Марією (Файною-Аною Ляхер), студитка, від 02.02.2001, м. Львів. Інтерв'юер: бр. Іриней-Іван Волошин. АИЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-743.10. Арк. 2.

²³⁶ Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р. Арк. 11.

²³⁷ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 172. ²³⁸ Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 158. ²³⁹ Свідчення Анни Шептицької від 3. XI. 1988 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 3. Арк. 1.

71

РОЗДІЛ II

і виконував найрізноманітніші його прохання, пов'язані в тому числі і з переховуванням євреїв²⁴⁰.

Загалом, 20–30-ті рр. ХХ ст. характеризувалися динамічним розвитком студійського монашества²⁴¹. Ще у 1919 р. студити переїхали до с. Унів (тепер Перемишлянський район Львівської облас ті) до літньої резиденції галицьких митрополитів. У 1926 р. під час парцеляції земель Львівської архієпархії рішенням Консисторії це приміщення разом із землями було передано у власність студитам. Того ж року митрополит Андрей Шептицький окремою грамотою надає унівському монастирю титул «лаври». Згодом Свято-Успенська Унівська Лавра стала матірною обителлю для всіх інших монастирів Студійського Уставу, що їх очолювали настоятелі²⁴². У ній був осідок ігуменату. 1921 року було засновано монастир св. Івана Хрестителя Студійського Уставу в с. Зарваниці²⁴³. У липні 1925 р. було започатковано обитель в м. Ляндієн у канадській провінції Квебек, однак через непристосування студитів до тамтешніх

умов життя її вже у 1927 р. довелося розформувати²⁴⁴. Монастир у с. Ко ростів (Сколівського району Львівської області) було засновано 1926 року, але наступного року його перетворили на парохіяльну станицю²⁴⁵. 1931 року було засновано місійні станиці у с. Забо літті (сучасна Польща), Хуторах Мерлінських (сучасна Білорусь),

²⁴⁰ Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 403-008.

²⁴¹ ОО. Студити. Місіонар Пресвятого Ісусового Серця. 1938. № 11. С. 259.

²⁴² Див.: Амман А., Стек М. Ченці Студитського Устава. Едмонтон: Біб ліотека Католицької акції, 1955. С. 22; Із нашого нового «Уставу». Ясна путь. 1938. №12. С. 12.

²⁴³ Див.: Слободян В. З історії Зарваниці. Лавра. 1999. Вип. 7. С. 30–32; Листи монахів студитського монастиря в сс. Зарваниця і Кам'янця до митрополита Андрея Шептицького з проханням допомоги і в особистих справах. 1917–1938 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 242. 38 арк.

²⁴⁴ Див.: Пишкович М. Історія Свято-Успенської Унівської Лаври та студійського монашества. Львів: Свічадо, 2005. С. 66; Шематизм гре ко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1927. Львів: Накладом священичої кооперативи «Власна допомога», 1927. С. 297. ²⁴⁵ Там само.

72

РОЗДІЛ II

Шістці²⁴⁶ (сучасна Польща). 1935 року було відкрито монастир св. Іллі в с. Дора²⁴⁷ (тепер м. Яремче Івано-Франківської області). 1936 року на Лемківщині засновано при храмі св. Михаїла у с. Фло ринка студитський монастир²⁴⁸. Останньою обителлю, відкритою перед Другою світовою війною, став скит св. Андрея в урочищі Лужки біля с. Осмолода (Рожнятівський район Івано-Франківської області)²⁴⁹. Цей скит входив до системи місць переховування євреїв і в ньому понад рік прожив Курт Левін²⁵⁰. Проте найам бітнішим проектом братів Шептицьких було заснування другої лаври Студійського Устава у Львові. 1 квітня 1927 р. митрополит Андрей Шептицький видав грамоту про заснування Свято-Іванівської Лаври²⁵¹. У наступних роках там постав цілий монастирський комплекс²⁵², який включав житлові та господарські будівлі²⁵³,

²⁴⁶ Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1935–1936 рр. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1935. С. 360.

²⁴⁷ Див.: Шематизм всего клира греко-католицької епархії Станісла вівської на рік Божий 1938. Станіславів: Накладом клира епархіяльно го, 1938. С. 182; Приліп О., Мартинюк Т. Історія студитського монастиря в Дорі-Яремчі. Лавра. 1999. Вип. 2. С. 19–36.

²⁴⁸ Пишкович М. Історія Свято-Успенської Унівської Лаври та студійського монашества. С. 67.

²⁴⁹ Див.: Грамота митрополита Шептицького А. про заснування студитського монастиря Андрія Первозваного в с. Перегінсько. 1937 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 247. 4 арк.; Скит св. Андрея. Ясна путь. 1938. № 10–11. С. 9–12; Скит св. Андрея. Ясна путь. 1938. № 12. С. 10–11. ²⁵⁰ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 102.

²⁵¹ Грамота митрополита Шептицького А. про заснування Свято-Іванівської Лаври Студійського Уставу від 1 травня 1927 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 639. 3 арк.

²⁵² Гайда М. До питання земель, які подарував митрополит Андрей Шептицький Лаврі святого Івана Хрестителя Студійського Уставу. Музей народної архітектури та побуту у Львові – спадщина митрополита Андрія Шептицького // Матеріали наукової конференції з нагоди 150-ліття від дня народження Митрополита Андрія Шептицького. Львів: Колесо, 2016. С. 75–82.

²⁵³ Інтерв'ю з Анною Канич від 22.03.2016 р., м. Львів. Інтерв'юер: Х. Кутнів. АСІЛ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–2.

73

РОЗДІЛ II

церкву Премудрості Божої²⁵⁴, іконописну майстерню²⁵⁵ та, най важливіше, – сиротинець²⁵⁶. Саме в ньому протягом німецької окупації переховувалися єврейські хлопчики, якими опікувати муться студити²⁵⁷, а префектом закладу в 1944 р. буде вже згада ний ієромонах Кипріян (Шульган)²⁵⁸.

Представниками генерації монахів, які вступили до студійських монастирів у 20-х рр. ХХ ст. і відіграли важливу роль у пере ховуванні євреїв під час Голокосту, були: ієромонах Теодор (Тимо фій Яськів), схимонах Сильвестр (Нестор Боярський, 1911–1970),

які прийшли до монастиря у 1926 р.²⁵⁹, ієромонахи: Мартин (Мар тинюк, 1908–1945), Герман (Григорій Будзінський, 1905–1995), які прийшли до монастиря у 1927 р. та

ієродиякон Даниїл (Тимчина, 1900–1972), який вступив до монастиря у 1929 р.²⁶⁰ Зокрема, ієро монах Теодор (Яськів) допомагатиме переховуватися єврейським родинам у підвалах взуттєвої фабрики «Солід»²⁶¹. Схимонах Силь

²⁵⁴ Див.: Кузишин О. Перенесення церкви зі с. Кривки 1763 р. побудо ви як початок заснування Музею під патронатом Свято-Іванівської Лаври Студійського Уставу УГКЦ. Музей народної архітектури та побуту у Львові – спадщина митрополита Андрея Шептицького // Матеріали на уковій конференції з нагоди 150-ліття від дня народження Митрополита Андрея Шептицького. Львів: Колесо, 2016. С. 83–94; Данилюк А. Храм Студійської Лаври Йоана Хрестителя. Лавра. 1999. Вип. 7. С. 14–15.

²⁵⁵ Вуйчик В. Іконописна школа при монастирі Студійського Уставу у Львові, її організація і діяльність. Лавра. 1998. Вип. 1. С. 51–56. ²⁵⁶ Боруцька О. Історичний контекст заснування та розвитку Свято Іванівської Лаври Студійського Уставу УГКЦ. Музей народної архітектури та побуту у Львові – спадщина митрополита Андрея Шептицького // Матеріали наукової конференції з нагоди 150-ліття від дня народження Митрополита Андрея Шептицького. Львів: Колесо, 2016. С. 61–62. ²⁵⁷ Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом). DVD. 403-008. ²⁵⁸ Боруцька О. Історичний контекст заснування та розвитку Свято Іванівської Лаври Студійського Уставу УГКЦ. С. 62.

²⁵⁹ Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настоятелем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 5. ²⁶⁰ Там само. Арк. 3.

²⁶¹ Інтерв'ю з Степаном Яськівим від 04.09.2016 р., м. Львів. Інтерв'ю ери: Г. Терещук, Х. Кутнів. АСІЛ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

74

РОЗДІЛ II

вестр (Боярський) переправлятиме єврейських дітей у надійні місця укриття²⁶². Ієромонах Герман (Будзінський) займатиметься забезпеченням перехованих євреїв харчами²⁶³.

Іншим не менш важливим проектом 20-х рр. ХХ ст., який відіграє велику роль у порятунку євреїв, буде заснування жіночої гілки студійського монашества. Як і стосовно чоловічої гілки, жіноча гілка була результатом задумів митрополита Андрея Шептицького та зустрічного бажання й ініціативи простих людей, які прагнули жити в душі східної

традиції монашества, але не мали де це реалізувати через відсутність відповідного згромадження. Початки студії ток відносяться до заснування їхнього Святопокровського монастиря у с. Якторові (тепер Золочівський район Львівської області). Перед тим, у 1920 р., до с. Якторова прибув парох о. З. Калинюк, який зібрав у с. Любінці (тепер Стрийський район Львівської області) кількох дівчат, які практикували християнський спосіб життя²⁶⁴. Трьох дівчат із цієї групи він поселив у парохіальному домі Якторова, де здійснював над ними духовну опіку. Коли до них приєдналися ще й дівчата із с. Якторова, о. З. Калинюк представив проєкт митрополиту Андрею Шептицькому й на основі цієї спільноти той вирішив втілити свій задум²⁶⁵. У 1923 р. митрополит наказав перебудувати велику стайню фільварку, який належав йому, на монастир. Тоді ж ця спільнота перейшла під духовну опіку студитів із сусіднього с. Унева²⁶⁶. 14 жовтня 1924 р. було урочисто посвячено каплицю, приміщення монастиря та закладено клявзур²⁶⁷. Цей монастир став осередком ігуменату студиток. У наступні роки було закладено ще кілька дочірніх домів студиток. Зокрема, в с. Гаї Великі²⁶⁸

²⁶² Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 21.

²⁶³ Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 1. Т. 2. Арк. 166.

²⁶⁴ Інтерв'ю з матір'ю Анатолією (Ганною Івашків), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юєр: О. Цигилик. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-70.3. Арк. 1.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Вітер Й. Слово на річницю заснування монастиря.

С. 28. ²⁶⁷ Там само. С. 29.

²⁶⁸ Див.: Інтерв'ю з матір'ю Анатолією (Ганною Івашків), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юєр: О. Цигилик. Арк. 2; Інтерв'ю з сес-

РОЗДІЛ II

(тепер Тернопільський район Тернопільської області), в м. Перемишляни²⁶⁹ (тепер Львівська область), в м. Галич (тепер Івано-Франківська область), в с. Уневі²⁷⁰, в с. Брюховичах²⁷¹ (Шевченківський район м. Львова), в м. Підгайцях (тепер районний центр

Тернопільської області)²⁷², у м. Львові²⁷³. У цих дочірніх домах сестри вели господарство. Життя там не було простим. Ігуменя Йосифа (Олена Вітер 1904–1988) згадувала: «Сес три відзначалися великою жертвенністю, посвятою, великодушністю, любов'ю до ближніх. Одні другим помагали, по-геройськи переносили великі недостачі в харчуванні, одязі та постелі, терпіли крайне убоже

ство з любови до Христа. Холод, голод, бо рідко коли були ситі, різні невігоди, втому, в поті чола працювали, найчастіше в приго лоді»²⁷⁴. Проте такий спосіб життя підготував їх до складнощів воєнного часу в майбутньому. У міжвоєнний період сестри займалися також сиротинцями та дитячими яслами²⁷⁵. Їхня витривалість, вміння працювати з дітьми стане тим критерієм, за яким митро

трою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Кухар. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-66.3. Арк. 2; Інтерв'ю з сестрою Митродорою (Марією Тимочко), студитка, від 30.10.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Бемко. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-209.3. Арк. 3; Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1931–1932 рр.

Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1931. С. 255.²⁶⁹

Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1938. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1938. С. 92.²⁷⁰ Інтерв'ю з матір'ю Анатолією (Ганною Івашків), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: О. Цигилик. Арк. 2

²⁷¹ Див.: Вороновський В. Свідчення. Львів: Свічадо, 2008. С. 48; Інтерв'ю з сестрою Леонтією (Анною Квасниківською), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-113.5. Арк. 5; Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1938. С. 92.

²⁷² Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1932–1933. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1932. С. 202. ²⁷³ Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Кухар. Арк. 2.

²⁷⁴ Вітер Й. Слово на річницю заснування монастиря. С. 29. ²⁷⁵ Інтерв'ю з сестрою Леонтією (Анною Квасниківською), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-113.5. Арк. 3.

полит Андрей Шептицький доручить їм одну з головних ролей у переховуванні єврейських дівчаток і жінок під час Голокосту. Іншою важливою складовою співпраці митрополита і студиток у роки німецької окупації буде високий рівень довіри між ними. Це було наслідком участі митрополита Андрея Шептицького в житті їхньої спільноти. Про величину його опіки над ними у їхніх різних дочірніх домах, його переживання за їхній розвиток і допомогу свідчить великий масив листів, які збереглися²⁷⁶. Саме митрополит обрав і призначив ігуменю талановиту адміністраторку²⁷⁷ матір Йосифу, яка згодом стала опорою існування їхніх монастирів у найскладніші роки. Це було пов'язано з її життєвим досвідом. Вона народилася у 1904 р. в українсько-німецькій родині²⁷⁸. Її батько Василь Вітер працював у гімназії і загинув в бою

²⁷⁶ Див.: Листи монахинь-студиток з монастиря і закладу для сиріт-не мовлят у Брюховичах Шептицькому А. про надання допомоги. 1935–1942 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 239. 30 арк.; Листи монахинь-студиток з монастиря в Галичі до митрополита Шептицького А. в особистих справах. 1936–1937 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 240. 22 арк.; Листи монахинь-студиток з монастиря в Гаї Великій до митрополита Шептицького А. з проханням допомоги і в особистих справах. 1933–1938 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 241. 53 арк.; Листи монахинь студитського монастиря у Львові до Шептицького А. про церковно-організаційні справи. 1931–1938 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 243. 42 арк.; Листи монахинь-студиток з Убинського монастиря до митрополита Шептицького А. з проханням дозволу побудови притулку для сиріт при монастирі. 1930–1931 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 249. 5 арк.; Листи священників і працівників митрополичого маєтку, чернечої ради монастиря студиток в Якторові про будівництво церкви і монастиря в господарських та церковно-організаційних справах. 1924–1942 рр. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 252. 13 арк.

²⁷⁷ Див.: Інтерв'ю з сестрою Дарією (Єфросинією Канюкою), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-112.2. Арк. 4; Інтерв'ю з сестрою Терезою (Василиною Тоною), студитка, від 03.03.2006, с. Велика Гаї Тернопільського району Тернопільської області. Інтерв'юер: Т. Підуста. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-1783. Арк. 8.

²⁷⁸ Інтерв'ю з сестрою Леонтією (Анною Квасниківською), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. Арк. 6.

РОЗДІЛ II

під Крутами у 1918 р.²⁷⁹ Під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. загинув також і рідний брат матері Йосифа²⁸⁰. Після цих подій майбутня ігуменя з матір'ю переїхали спочатку до Австрії, а згодом до Львова, де вона закінчила українську приватну дівочу гімназію сестер василіянок на вул. Я. Длугоша, 17²⁸¹. Про її родину збереглося дуже мало інформації. Це пов'язано з тим, що матір Йосифа майже ніколи не розповідала про своє родинне життя²⁸². Після завершення гімназії Олена Вітер вступила до се

стер ЧСВВ і перебувала там доти, доки митрополит Андрей Шептицький не доручив їй служіння у Святопокровському монастирі сестер студиток. Спочатку вона була вчителькою новичок, а з 1932 р. очолила монастир²⁸³.

Як особистість матір Йосифа мала кілька рис характеру, які будуть визначати її ставлення до переслідуваних євреїв у майбутньому. Передусім в ігумені було особливе ставлення до потреби ючих. Сестра Хризантія (Марія Гнатів) свідчить, що до війни у с. Якторові мати Йосифа дуже часто цілими ночами сама сиділа біля хворих²⁸⁴. Як хтось хворий був, завжди казала, що потрібно його відвідати, а як хтось із сестер був хворий чи у потребі – одразу приходила на допомогу²⁸⁵. Вона, за словами сестри Хризантії (Гнатів): «для себе нічого не оставляла: що хтось їй дав, вона все то тій, то тій. Вона просто мала насолоду, як комусь щось дала. Вона була хвора, як не мала що дати комусь. І то не тільки сестрам. Наприклад,

²⁷⁹ Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 12.08.1996, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 4.

²⁸⁰ Інтерв'ю з сестрою Дарією (Єфросинією Канюкою), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. Арк. 7.

²⁸¹ Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 12.08.1996, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 4.

²⁸² Інтерв'ю з сестрою Леонтією (Анною Квасниківською), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. Арк. 7.

²⁸³ Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 12.08.1996, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 47.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Кухар. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-66.3. Арк.12.

78

РОЗДІЛ II

якась дитина прийшла, або на вулиці когось побачила, вона зараз в своїй кишені шукала, і то тому, то тому»²⁸⁶.

Прикладом такої опі ки над євреями, яких вона переховувала, може бути випадок, який розповіла дружина рабина Давида Кагане Нехама: «Узимку 1944 року, під час одного із своїх відвідин ігумені (Йосифи) в монастирі на вул. Убоча, вона (дружина рабина Давида Кахане) побачила там двох дівчаток, одній було років п'ять, другій не більше десяти. У меншої над коліном була глибока рана. Обидві дівчинки були брудні та вошиві. Ігуменя опікувалася ними сама, роблячи все власними руками. Вона очистила рану від гною, вимила дівчаткам волосся, продизенфікувала його гасом і викупала їх у власній ванні. Ці дві маленькі єврейські дівчинки вистрибнули з поїзда, що віз їх до Белзеця. В молодшу вистрілив есесівець, який охороняв потяг. Старша залишилася неушкодженою. Вона дотягла поранену дівчинку до найближчого села, де, на щастя, вони потрапили до рук добрих людей, що привезли їх у львівський монастир. Коли моя дружина звернулася до ігумені з проханням дозволити їй вимити дівчаток, та відповіла: «Я виконую свій обов'язок і роблю це тому, що дала обітницю. Я хочу виконувати цю обітницю сама, без сто ронньої допомоги». Дівчатка залишилися живі і були відправлені до одного з жіночих монастирів Східної Галичини»²⁸⁷. Брат Лаврентій (Кузик) у своїх спогадах деталізовано підтверджує цю розповідь²⁸⁸.

Не менш важливою рисою у такій складній роботі була безстрашність цієї жінки. Як свідчить сестра Олімпія (Ольга Катала): «Вона нікого не боялася і нічого не боялася»²⁸⁹. Початок її життя припав на воєнні лихоліття, вона пережила смерть батька і брата,

²⁸⁶ Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Кухар. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1.

Спр. П-1-1-66.3. Арк.12.

²⁸⁷ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 192. ²⁸⁸ Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 326. ²⁸⁹ Інтерв'ю з сестрою Олімпією (Ольгою Католю), студитка, від 31.08.1993, м. Тернопіль. Інтерв'юер: Я. Стоцький. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-211.3. Арк. 5.

79

РОЗДІЛ II

а це було лише вступом до майбутніх трагедій ХХ ст. Це спричинило те, що вона стала переконаною українською націоналісткою²⁹⁰. Обраний нею світогляд, своєю чергою, не заважав їй ставитися з усією любов'ю та співчуттям до жертв Голокосту²⁹¹. На прикладі матері Йосифи можна зрозуміти, наскільки особистий досвід учасників акції порятунку євреїв був у кожного унікальний. Про те важливо також розуміти, що митрополит Андрей Шептицький готував у міжвоєнний період ГКЦ до майбутніх викликів тоталітаризму. І це було для духовенства міцною підвалиною готовності до жахливих подій Другої світової війни.

У контексті питання підготовки до умов церковної діяльності в тоталітарному суспільстві, варто наголосити, що серед студійсько-го монашества провід у цьому аспекті роботи належав ігумену ієромонаху Климентію (Шептицькому). Митрополит організував серед монашества особисті зустрічі, де наголошував на складнощях і небезпеках майбутнього²⁹². Але саме ієромонах Климентій (Шептицький) надав цим приготуванням елемент систематичності²⁹³, що відіграє в недалекому майбутньому важливу роль.

Про розуміння політичних змін, які насувалися, та бачення їх цією монашою спільнотою свідчить уривок із журналу «Ясна путь» за січень/лютий 1936 р.: «Сьогодні ціле людство сильніше як коли відчуває, що воно наближається до якоїсь вже близької великої катастрофи. Всі відчувають, що в людському роді зайшла якась велика неправильність, яка умножила там много зла, надмір якого впрост потягає світ до якоїсь нової всесвітньої трагедії, подібної до тої, що перед двадцятьма століттями зістала відіграна в обличчю жидів

²⁹⁰ Див.: Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 12.08.1996, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 4, 46; Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 54-02.

²⁹¹ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 91. ²⁹² Інтерв'ю з сестрою Богданою (Марією Павлик), студитка, від 25.12.1995, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. АІЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-643.3. Арк. 32.

²⁹³ Див.: Слово про убожество й послух ієромонаха Климентія ігумена монастирів Студійського Уставу. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 7. 12 арк.; Шептицький К. Бодріться! Ясна путь. 1936. № 9-10. С. 1-4.